

TRONDENES KIRKE I SKJÆRINGSPUNKTET MELLOM ØST OG VEST

VAR TRONDENES KIRKE BEFESTET I MIDDELALDEREN?

Inge Sørgård

**Mastergradavhandling i arkeologi
Det samfunnsvitenskapelige fakultet
Universitetet i Tromsø
Vår 2005**

SAMMENDRAG

Trondenes kirke har av mange blitt oppfattet som *befestet* på grunn av den opptil 3 meter høye kirkegårdsmuren med to tårn som omgir kirken, samt trusselen fra de karelske og russiske angrepene som rammet nordre del av Hålogaland i middelalderen. Målet med denne avhandlingen har vært å undersøke kirkegårdsmuren samt de andre middelalderlevningene på Trondenes for å avgjøre om Trondenes virkelig har vært et befestet kirkested i middelalderen, eller eventuelt hvilken annen funksjon den spesielle kirkegårdsmuren kan ha hatt.

Studien viste at kirkegårdsmuren på øst- og nordsiden i middelalderen ikke har vært særlig høyere enn andre kirkegårdsmurer. På de andre sidene har det ikke vært mulig å fastslå høyde på muren med unntak av i nordøst hvor den har vært opp mot 5 meter høy. Kirkegårdsmuren virker altså kun enkelte steder å ha vært av dimensjoner som har gjort at den har hatt en viss fortifikatorisk verdi. De to tårnene ut mot havet i øst er så små at de ikke har hatt noen forsvarsverdi, og verken selve kirken eller de profane steinbygningene på prestegården like nordvest for kirken virker å ha vært befestet til tross for at dette ville ha utgjort et langt sterkere vern mot den type angrep karelerne og russerne sto for i middelalderen enn en befestet kirkegårdsmur. Konklusjonen ble derfor at kirkestedet ikke var befestet i middelalderen.

Bakgrunnen for at kirkegårdsmuren har blitt bygget så høy i nordøst og fått to tårn på østsiden har i stedet vært for å avskrekke angrep. De mest imponerende delene av kirkegårdsmuren ligger ut mot havet mens muren virker å ha artet seg som en vanlig gråsteinsmur inn mot land. De delene av kirkegårdsmuren som ligger ut mot havet har dessuten klare fellestrekk med den ringmuren man hadde på Vardøhus, antakeligvis for å overbevise angripere og andre om at Trondenes kirke var like godt befestet som Vardøhus.

Grunnen til at man valgte å bygge en illusjon om en befestet kirke på Trondenes kan skyldes at man ikke har hatt mannskaper til å bemanne en befestning eller ikke har hatt vilje til å ty til voldsmakt for å beskytte kirken. Det kan også skyldes at Trondenes lå helt i ytterkanten av det området som ble angrepet østfra i middelalderen og at trusselen derfor ikke ble ansett som så alvorlig at man ønsket å investere ressurser i å bygge og bemanne en befestning på Trondenes. Et annet moment er at den type angrep som russere og kareler sto for i Hålogaland var av en art som bevisst unngikk fiendtlige styrkepunkter som befestninger og borger.

FORORD

Middelalderbefestningene i Nord-Norge har i stor grad vært et neglisjert tema i norsk borg- og historieforskning. De tre anleggene vi kjenner til, Skansen i Tromsø, Vardøhus og det mulig befestede kirkestedet på Trondenes, har i stor grad fått ligge i fred. I større arbeider om de norske middelalderbefestningene er de som regel, med unntak av Vardøhus, blitt utelatt. Jeg håper at denne avhandlingen som omhandler Trondenes som befestet kirkested kan rette litt på dette bildet.

Jeg har mange å takke for at denne avhandlingen har blitt til. Jeg vil først og fremst takke min veileder Reidar Bertelsen som foreslo at jeg skulle skrive om Trondenes, og som har gitt gode råd og hjelp under veis. Videre vil jeg rette takk til Olav Nenseter, Kjersti Kristoffersen, Håvard Dahl Bratrein og Kjeld Magnussen, samt Bjørnar Olsen og seminargruppa ved instituttet for gjennomlesing og kommentarer til utkast.

Fetsund 19.mai 2005

Inge Sørgård

INNHold

SAMMENDRAG	2
FORORD	3
FIGURLISTE	5
INNLEDNING	6
BEGREPSAVKLARING OG TILNÆRMING	7
MAKT OG KOMMUNIKASJON	8
TIDLIGERE FORSKNING	11
AVHANDLINGENS VIDERE OPPBYGGING	13
POLITISKE FORHOLD OG KONFLIKTER PÅ NORDKALOTTEN 1250-1500 ..	14
TRONDENES PRESTEGJELD	15
INTERNASJONALE POLITISKE FORHOLD PÅ NORDKALOTTEN	16
KAMPANJENE I HÅLOGALAND OG FINNMARK	21
De karelske og russiske angrepene	21
Norske forsvarstiltak	23
TRUSSELEN MOT TRONDENES	24
TRONDENES I MIDDELALDEREN	26
TRONDENES KIRKE	27
SPOR ETTER PROFANE MIDDELALDERBYGNINGER	29
KIRKEGÅRDSMUREN	30
DATERING AV DE ELDSTE DELENE AV KIRKEGÅRDSMUREN	37
Trondenes kirkes tidlige bygningshistorie	38
Kirkegårdsmurens eldste deler	41
OPPSUMMERING OG KONKLUSJON	42
TRONDENES SOM BEFESTET KIRKESTED	44
FORTIFIKATORISK ANALYSE	44
Kirkegårdsmurens fortifikatoriske verdi	46
Kirken	50
De andre bygningene på Trondenes	52
Fortifikatorisk verdi – Oppsummering	54
SYMBOLIKK SOM EN ALTERNATIV HOVEDFUNKSJON	55
Deceptiontaktikk	56
En illusjon om en befestet kirke på Trondenes?	58
SAMMENDRAG	60
EN ILLUSJON OM EN BEFESTET KIRKE	62
MANNSKAPSGRUNNLAGET	62
KIRKEGÅRDSMUREN I LOKALMILJØET	65
EN VELLYKKET ILLUSJON	66
LITTERATURLISTE	67

FIGURLISTE

Figur 1	:	Trondenes og Nordre del av Fennoskandia	side 7
Figur 2	:	Nordlige Fennoskandia i middelalderen etter Egils saga	side 17
Figur 3	:	Novgorods fem administrasjonsdistrikter i Middelalderen	side 18
Figur 4	:	Harstadorrådet	side 26
Figur 5	:	Mur mellom kirke og tårn	side 30
Figur 6	:	Trondenes kirke og kirkegård	side 31
Figur 7	:	Det nordligste tårnet sett fra det sørligste	side 32
Figur 8	:	Fall i høyde og endring i murverk i nordøstmuren	side 33
Figur 9	:	Torvavdekte felter, oversiktstegning	side 34
Figur 10	:	Torvavdekte felter, plantegning	side 35
Figur 11	:	Rekonstruksjon av kirkegårdsmuren	side 36
Figur 12	:	Skyttergallerier på en modell av Trim castle	side 51
Figur 13	:	Steinhuset på Gran	side 53
Figur 14	:	Vardøhus oppmålt av Michael Sundt i 1731	side 59

Forsidebildet er tatt høsten 2003 og viser Trondenes kirke fra nord med den høye delen av kirkegårdsmuren i forkant og det nordligste tårnet til venstre.

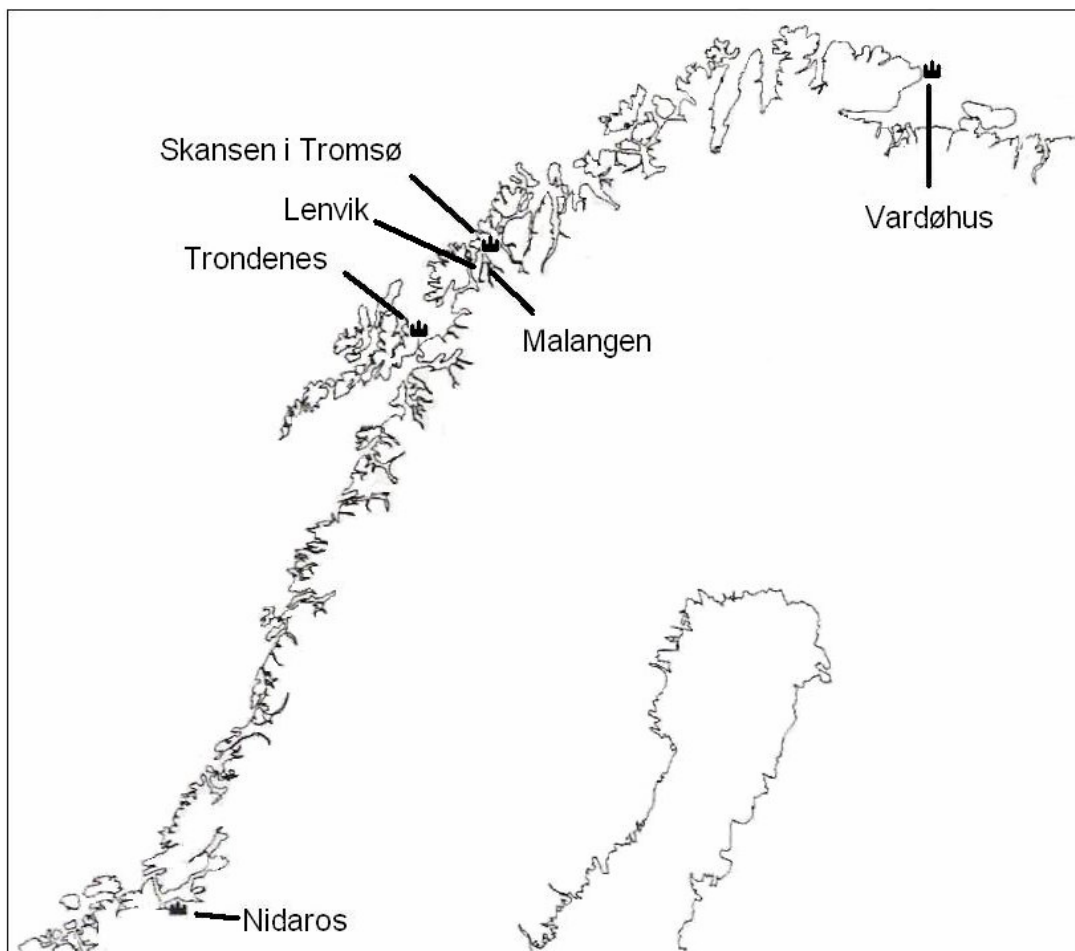
KAPITTEL 1

INNLEDNING

På Trondenes ligger Nord-Norges i særstilling største og mest imponerende middelalderkirke. Denne kirken var i middelalderen den nordligste katolske steinkirken i Europa, og lå i en grensesone mellom det katolske Norge og ikke-kristne eller greskortodokse folkeslag. Kirken er omgitt av en kirkegårdsmur som i nordøst og øst er opptil 3 meter høy, og har to murte tårn. Denne delen av kirkegårdsmuren er av mange blitt betraktet som restene etter et forsvarsverk bygget for å beskytte kirken mot væpnede angrep fra russere og karelere som i middelalderen gjorde en rekke innfall i Hålogaland. Enkelte har imidlertid stilt seg tvilende til om kirkegårdsmuren på Trondenes virkelig har vært befestet da de har ment at muren og tårnene er for spinkle til å ha utgjort et forsvarsverk, og heller ment at muren og tårnene må ha hatt en symbolsk funksjon.

I utlandet har vi flere eksempler på kirker med forsvarsverk fra middelalderen. Både i Sverige, Danmark og Baltikum har vi forsvarskirker som tradisjonelt er blitt oppfattet som bygninger med funksjon både som kirke og befestning. Vi har også eksempler på befestede kirkegårder i Nord-Europa, for eksempel ved Korois domkirke ved Åbo i Finland og Mallingsør for Århus i Danmark. Felles for alle disse er at de befinner seg i områder som har opplevd mye ufred og har vært angrepet av folkeslag uten religiøs tilknytning til den romersk-katolske kirken. Dette har ført til en utbredt oppfatning av at forsvarskirkene og de befestede kirkegårdene har vært bygget som tilfluktssted for den lokale befolkning mot angrep fra folk som ble betraktet som hedninger.

Hovedmålsetningen med denne avhandlingen er å finne ut om Trondenes kirke virkelig har vært befestet, eller om den spesielle kirkegårdsmuren eventuelt har hatt en annen funksjon. Kirkegårdsmurens spesielle fremtoning henleder nærmest automatisk oppmerksomheten mot en forsvarsfunksjon, og en analyse av murens fortifikatoriske verdi sett i forhold til trusselen kirken på Trondenes har stått overfor vil derfor stå sentralt. Det blir dermed også viktig å danne seg et så godt bilde som mulig av hvordan Trondenes fysisk har artet seg i middelalderen, samt å fastslå kirkegårdsmurens alder så langt dette lar seg gjøre.

Figur 1. Trondenes og Nordre del av Fennoskandia.

BEGREPSAVKLARING OG TILNÆRMING

Avhandlingens tilnærming faller på mange måter inn under betegnelsen *borgforskning*. Selv om en *borg* gjerne defineres som en middelalderstruktur som kombinerer funksjonene befestning og bosted, brukes begrepet borgforskning generelt som et samlebegrep for all forskning omkring middelalderens befestninger (Lovén 1996:27). Vi har ingen tegn på at det har vært en bosetning innenfor kirkegårdsmuren på Trondenes, og kan derfor ikke definere anlegget på Trondenes som en borg. Den eneste større strukturen vi vet om innenfor kirkegårdsmuren er kirken, og her vil derfor begrepet *befestet kirke* blir benyttet. Dette er egentlig et samlebegrep som omfatter både *forsvarskirker*, hvor selve kirkebygget var befestet, og *befestede kirkegårdsmurer*. Det som skiller befestede kirker fra andre befestninger er at hovedfunksjonen til disse anleggene er av religiøs art.

Definisjonen av uttrykket *å befeste*, er ifølge Aschehoug og Gyldendals Store Norske leksikon (Henriksen 1995:169); *å øke et områdes forsvarsbetingelser og hindre eller vanskeliggjøre fiendens erobring av det ved hjelp av kunstige anlegg*. Denne definisjonen

kan benyttes om alt fra jernalderens bygdeborger til dagens moderne kystfort. Et vanlig steingjerde kan imidlertid øke et områdes forsvarsbetingelser, men trenger ikke være bygget med tanke på forsvar. Definisjonen ovenfor må derfor presiseres til kun å gjelde kunstige anlegg bygget, eller ombygget, med *tanke på forsvar*. Forsvarsfunksjonen trenger imidlertid ikke være eneste funksjon. En forsvarskirke vil for eksempel både ha en kultisk funksjon og en forsvarsfunksjon. Forsvarsfunksjonen må likevel være både reell og fremtredende for at vi kan definere en struktur som befestet.

Kildegrunnet i den norske borgforskningen har tradisjonelt bestått av både materielle levninger etter befestningene og skriftlige kilder som har kastet lys over hendelser ved og i befestningene (se for eksempel Fischer 1951). På grunn av mangel på skriftlig kildemateriale som omhandler den befestede kirkegårdsmuren på Trondenes, vil de materielle levningene i denne avhandlingen prioriteres i tolkningen av murens funksjon. Det er i denne sammenheng ikke bare kirkegårdsmuren som er interessant, men også de andre middelalderlevningene på Trondenes. Forholdet mellom kirkegårdsmur, kirke og profane bygninger vil være sentralt. Også komparative perspektiver der kirkegårdsmuren på Trondenes ses i lys av de andre befestningene nord i Hålogaland og Finnmark vil være viktig. Normalt ville også funnmateriale som direkte eller indirekte kan knyttes til militær virksomhet vært en viktig kilde, men for Trondenes vil dette ikke være tilfellet da slike levninger i stor grad er fraværende. Det faktum at de er fraværende er likevel i seg selv viktig.

De skrevne kildenes rolle vil være å bidra til å forklare den historiske situasjonen kirkegårdsmuren på Trondenes oppstod og virket i. Dette er nødvendig for å danne seg et bilde av hvorfor Trondenes kan ha vært truet, og hvilken trussel man egentlig sto ovenfor. Her vil i stor grad sekundærlitteratur bli benyttet for å unngå en del metodiske og kildekritiske problemer knyttet til direkte bruk av de skriftlige kildene.

MAKT OG KOMMUNIKASJON

I middelalderen foregikk det en nærmest kontinuerlig kamp mellom konge, kirke og aristokrati om makten og kontrollen over samfunnet. Den som hadde størst makt forsøkte hele tiden å konsolidere og trygge sin stilling, samt å holde konkurrentene nede. Samtidig ble makthaverne ofte truet utenfra av andre stater og fraksjoner som arbeidet for å øke sin

makt. I et slikt samfunn ble det overordentlig viktig for makthaverne å synliggjøre og å legitimere sin stilling ovenfor alle samfunnsklasser, samt ovenfor eksterne makthavere.

Makt kan defineres som; *En aktørs mulighet til å få en annen aktør til å handle etter den første aktørens vilje, selv om det strider mot den andre aktørens vilje og interesse.*

Grunnen til at den andre aktøren handler slik den første vil, er at den første råder over maktressurser som han kan benytte til å straffe eller belønne den andre med (fritt etter Andersson 1995:21). Forenklet kan vi altså si at vi har to aktører, den som har makt og den som må bøye seg for makten. Aktørene kan imidlertid bestå av en eller flere personer, grupper eller fraksjoner (Gren 1994:89). På forskjellige nivåer kan det være vidt forskjellige aktører som i praksis sitter med makten. På nasjonalt nivå kan for eksempel kongemakten ha vært den sterkeste, mens høvdingmakten var den sterkeste på lokalt nivå. Maktrelasjoner er dessuten dynamiske, og varierer fra situasjon til situasjon samt over tid. Makt benyttes som nevnt til å få gjennomført en aktørs vilje eller ambisjoner. Disse kan være av forskjellig art, alt fra å oppnå økonomiske fordeler eller respekt, ære og anerkjennelse, til å skape bedre vilkår for andre mennesker.

Makt er i større eller mindre grad til stede i alle sammenhenger, men er i seg selv usynlig. Ian Hodder (1982) har påvist at materiell kultur kan spille en viktig rolle i kampen om makten, og at materiell kultur kan benyttes for å *synliggjøre* makt. Et eksempel på dette er enkelte av bygningene Hitler bygget på 1930-tallet i Tyskland. Mange av disse var imponerende bygninger av enorme dimensjoner, men i stor grad ubrukelige til det formålet de skulle oppfylle. Arkitekturen ble i stedet et vellykket middel for å skape frykt og beundring for makthaverne i befolkningen (Englund 1997:135). Bygningene ble et symbol på hva makthaverne var i stand til å gjøre, eller hvor stor makt de hadde, og synliggjorde slik makten.

Makten kan altså manifestere seg gjennom materiell kultur. Materiell kultur kan imidlertid også idealisere eller skjule samfunnsmessige forhold, som for eksempel at en aktør i realiteten ikke har så stor makt som han inngir å ha (Hodder 1993:42). Gjennom materiell kultur blir det altså mulig å *kommunisere makt*, og å overbevise andre aktører om at man har makt uavhengig av om denne makten er reell eller ikke. Et eksempel på dette er Charles Coulsons studie av borgen Bodiam i East Sussex i Storbritannia (1992). Bodiam er omgitt av en vid, kunstig vanngrav som i utgangspunktet gjør det nærmest umulig å komme inn på den sterke ringmuren med høye, flankerende tårn. Coulson fant imidlertid at vanngraven kunne tømmes av et dusin menn i løpet av en natt ved å grave hull i et dike i en

av kantene av graven. Skyteskårene i selve muren og tårnene var dessuten anlagt slik at det var flere blindsoner en angriper kunne nærme seg borgen i uten å bli beskyttet av forsvarerne. Mens hovedinngangen var sterkt befestet hadde borgen sekundære innganger som lå nesten ubeskyttet. Coulsons konklusjon ble at Bodiam mer har vært et symbol på makt, et narrespill, enn selv representert reell makt. Borgens rolle var altså å overbevise andre om at borgherren hadde makt og sto godt rustet til å møte opprør eller andre forsøk på å frata han kontrollen over regionen, uavhengig av om denne makten var reell eller ikke.

For å skape kommunikasjon er det enkelte krav som må oppfylles. Vi trenger minimum to parter, en avsender og minst en mottaker, samt et medium som uttrykker budskapet (Gren 1994:89). Mediet må være av en slik art at avsender vet at mottaker vil oppfatte budskapet (Rommetveit 1972:33f). Er avsender i tvil om mottaker vil forstå budskapet, må han eller hun benytte et sterkere eller bedre medium. Er det konflikt mellom avsender og mottaker virker dette forstyrrende og mottaker kan med overlegg velge å misforstå eller se bort ifra budskapet. Det er da naturlig for avsender å uttrykke budskapet sterkere og klarere (Gren 1994:90).

Arkitektur er en av de *tyngste* og mest kostbare former for materiell kommunikasjon vi kan benytte oss av. Hvis arkitekturens formål primært er å formidle et budskap, og den kun sekundært har en praktisk nyttefunksjon, snakker vi om monumenter. Når vi investerer ressurser i monumenter eller arkitektur hvor den kommunikative, eller symbolske, funksjonen er fremtredende, er det viktig at mottaker oppfatter budskapet (Gren 1994:92). Jo større sjans det er for at mottaker ikke vil oppfatte, vil misforstå eller velge å ignorere det budskapet vi ønsker å meddele dem, jo mer ressurser legger vi i å få budskapet frem og jo mer krevende blir arkitekturen i forhold til avsenders ressurser (Gren 1994:93).

Voldsmakt var ved siden av ideologi kanskje den viktigste maktressursen i middelalderen, og befestninger ble derfor sentrale anlegg i synliggjøringen av maktkonstellasjonene. Spesielt på steder der det var konflikter eller fare for konflikter, altså situasjoner med mye støy, var befestninger kraftige og tydelige maktytringer. Befestninger kunne dessuten være med på å opprettholde en illusjon om at makthaverne hadde mer makt enn hva som var tilfellet. Et eksempel på dette er erkebisppegården i Nidaros som var et imponerende befestet anlegg, men som med sin beliggenhet inne i byen og sine mange innganger i bakkenivå var en svak befestning ut fra et fortifikatorisk synspunkt. Erkebisppegårdens rolle som en maktmanifestasjon var kanskje like viktig som erkebisppegården som reell befestning, og da faren virkelig truet på 1500-tallet valgte erkebiskop Olav Engelbrektsson

å bygge en annen befestning på Steinvikholm i Trondheimsfjorden (Nordeide 2002). I konsolideringen av makt og kontroll, og i forlengelsen av dette, i kommuniseringen av makt, var altså avsenderne makthaverne, mottakerne opposisjonen eller fremmede makter som ønsket å ekspandere på bekostning av makthaverne og mediet ved mange anledninger befestninger.

TIDLIGERE FORSKNING

Til tross for at flere vitenskapelige arbeider behandler kirken på Trondenes, har det ikke blitt foretatt noen større undersøkelser av den spesielle kirkegårdsmuren. Det eksisterer derfor ingen egentlig forskningshistorie omkring muren. Jeg vil derfor her i stedet prøve å gjengi hva man har skrevet og ment om kirkegårdsmuren når den har vært nevnt i større arbeider som har omhandlet Trondenes kirke eller befestninger generelt, og hvilke syn man har hatt på kirkegårdens funksjon.

En av de første beretningene vi har som omtaler kirkegårdsmuren på Trondenes er en anonym beskrivelse over Nordland amt sendt inn til biskop Gunnerus, datert Hammerfest 7.9.1744 (Nikolaysen 1913:23). Portene i kirkegårdsmuren har ifølge denne beretningen tidligere vært overbygde med tårn, og tårnene ut mot havet i øst skal ha vært høyere enn de var i 1744.

Den første mer utførlige beretningen vi har som beskriver kirkegårdsmuren på Trondenes er biskop Nannestads almanakk fra 1750 (gjengitt hos Wolff 1942). Nannestad skrev da at det omkring Trondenes kirkegård hadde gått en høy mur. Muren hadde ifølge Nannestad vært 7-8 alen (4,4-5 meter) høy, og oppført så fint at den måtte ha vekket oppsikt i sin samtid. Forsøk på å bevare muren var gjennomført, men i 1750 var den veldig forfallen. I nordøst førte en hvelvet dør gjennom muren og i sør var det en stor port. Over denne porten hadde det etter sigende vært et tårn hvor kirkeklokken hadde hengt forteller Nannestad. Videre beretter han om de to tårnene i øst ut mot havet, at de hadde hvelvede oppganger med steintrapper og øverst høye, murede brystvern. Tårnene mente han hadde vært benyttet til å holde utsikt utover havet østover og nordover etter sjørøvere, slik at man kunne varsle og samle innbyggerne på Trondenes til forsvar. Nannestad skriver videre at de to tårnene ikke var høye, men siden de ligger på en steinknaus kunne man se godt utover havet. Fra landsiden mente han at kirken var godt nok sikret mot overfall, uten å presisere dette.

Senere nedtegnelser som har omhandlet kirkegårdsmuren har i stor grad vært påvirket av Nannestad sine observasjoner og hypoteser. Arkitekt Nils Ryjord (1913:8) skrev i forbindelse med oppussingsarbeider på kirken at Trondenes hadde hatt en betydningsfull strategisk plassering, og pekte på at man kunne se restene etter en befestningsmur på omlag 5 meter høyde som hadde gått rundt kirken. Levningene etter to av befestningens tårn sto enda igjen på sjøsiden. Ryjord ga altså indirekte inntrykk av å være av den oppfatning at kirkegårdsmuren tidligere hadde vært høy rundt hele kirken og at den hadde hatt flere tårn.

Trygve Lysaker hevder i *Trondenes bygdebok* (1978:106) at kirken og kristendommen trengte en solid grensefestning på Trondenes. Den befestede kirkegårdsmuren tyder ifølge Lysaker på at store verdier har stått på spill, og at den muren vi ser i dag bare er restene etter den opprinnelige befestningen.

Povl Simonsen og Karl Erik Harr skriver i sin bok *Trondenes kirke* (1980:16-17) at man befestet kirken på Trondenes med en mur på 1300-tallet på grunn av urolige tider med russiske og karelske angrep. Enda kan denne befestningsmuren følges i form av et høyere og mer solid parti av kirkegårdsgjerdet i nordøst, øst og sørøst, og utenfor korgavelen på kirken står to vakttårn som ifølge Simonsen og Harr enda i 1750 var 5 meter høye.

Dette er bare et utvalg av forfattere som har skrevet om Trondenes kirke og samtidig omtalt den spesielle kirkegårdsmuren. Felles for dem alle er at de anser kirkegårdsmuren som rester etter en befestning som skal ha vært bygget for å beskytte kirken mot angrep i middelalderen. Povl Simonsen og Karl Erik Harr foreslår en datering av muren, og sier at den er blitt oppført på 1300-tallet uten å begrunne dette nærmere, mens Øystein Ekroll (1997:301) foreslår en datering til 1400-tallet. En alternativ tolkning kommer frem i Rolf Mowinckel sin artikkel *Har vi hat fæstningskirker her i landet i middelalderen?* (1928). Mowinckel, som innrømmer at han ikke har tatt kirkegårdsmuren i selvsyn men baserer sin omtale av den på beskrivelser fra andre, argumenterer for at kirkegårdsmuren og tårnene må ha vært av alt for små dimensjoner til å ha utgjort noe effektivt forsvar. Dette til tross for karelerne og russernes generelt enkle militærteknologi. Mowinckel tror heller at den spesielle kirkegårdsmuren har fått sin form som en dekorativ eller symbolsk del av kirken. Muren og tårnene må etter Mowinckel sitt syn være bygget slik de er for å fremheve kirken på Trondenes som en rik og viktig kirke.

AVHANDLINGENS VIDERE OPPBYGGING

Kapittel 2, *Politiske forhold og konflikter på Nordkalotten 1250-1500*, er en redegjørelse for den lokale og regionale samfunnskonteksten som kirkegårdsmuren opprinnelig eksisterte i. Sentralt i dette kapitlet blir en redegjørelse for hva som kan ha gjort Trondenes kirke så truet at man har hatt behov for å befeste kirken, hvem som har utgjort trusselen og hvordan denne har artet seg.

I en analyse av kirkegårdsmurens fortifikatoriske verdi kan ikke kirkegårdsmuren behandles isolert, men må sees i sammenheng med andre nærliggende strukturer. Målet med kapittel 3, *Trondenes i Middelalderen*, er derfor å gi et bilde av hvordan Trondenes rent fysisk artet seg i middelalderen, inkludert et forsøk på å rekonstruere og datere de delene av kirkegårdsmuren som virker å være bygget mens kirken var truet.

Kapittel 4, *Trondenes som befestet kirkested*, er en analyse som innledes ved at bakgrunn, typer og prinsipper for middelalderbefestninger gjennomgås. Videre gis en fortifikatorisk analyse på bakgrunn av kapittel 2 og 3, for å se hvordan kirkegårdsmuren ville stått seg mot angrep og om eventuelt andre typer befestede anlegg ville vært mer hensiktsmessige på Trondenes. Til sist redegjøres det for hvordan kirkegårdsmuren kan ha inngått i en kommunikativ sammenheng der den kan ha symbolisert vilje og evne til å forsvare seg ovenfor et angrep, uten i praksis å ha hatt den evnen den har inngitt. Formålet med dette kapitlet er å klargjøre hvordan kirkegårdsmuren har fungert som befestning og om den løsningen som ble valgt på Trondenes har vært den som har fremstått som mest hensiktsmessig, samt å gi en analyse av murens symbolverdi.

I det avsluttende kapittel 5, *En illusjonen om en befestet kirke*, drøftes bakgrunnen for at kirkegårdsmuren har fått sin spesielle utforming.

KAPITTEL 2

POLITISKE FORHOLD OG KONFLIKTER PÅ **NORDKALOTTEN 1250-1500**

Vi hører om karelske og russiske angrep på norrøne bosetninger i Hålogaland og Finnmark fra 1200-tallet av i de islandske annalene (Storm 1888). Disse kildene beretter om en rekke angrep helt til ut på 1400-tallet. Fire traktater inngått mellom Russland og Danmark-Norge fra 1493 til 1516, som slår fast at rov og strid ved grensene skal opphøre, tyder imidlertid på at fiendtlighetene strakk seg til inn på 1500-tallet (Bratrein 1989:235). Det er hovedsakelig disse russiske og karelske angrepene som har blitt lagt til grunn når man har forklart hvorfor man bygde den spesielle kirkegårdsmuren på Trondenes.

Russere ble i middelalderen ofte oppfattet som hedninger til tross for at de bekjente seg til den greskortodokse kirken (se for eksempel DN.VI, nr.113 og 200). Det er derfor grunn til å tro at de under sine angrep ikke gikk av veien for å plyndre og brenne de katolske kirkene. Et eksempel på dette er angrepet på kirken og prestegården i Lenvik i 1386 (Hansen 2003a:14). I 1599 ble dessuten Vardø kirke, som var innviet i 1307, beskrevet som et lite blokkhus (Liepe 2001:76). Blokkhus er et begrep man ofte benytter om befestede trehus, og det er ikke usannsynlig at man bygget denne kirken som et lite, befestet trehus nettopp fordi den var sterkt truet av angrep østfra i middelalderen. Da nordmenn i 1419 angrep bosetninger rundt Hvitehavet hører vi også at de brente tre ortodokse kirker (Hansen 1996:61). Gudshusene var altså ikke fredet eller på noen måte skånet for herjinger. Tvert imot virker det som om kirkene var et mål for angrepene, både fra norsk og russisk/karelsk side.

Trondenes kan også ha vært truet fra andre hold. Vi hører flere ganger om at sjørøvere herjet på havene i middelalderen, men også at de rammet kyststrøk. Et eksempel på dette er hanseatiske sjørøvere som angrep Bergen i siste halvdel av 1300-tallet, og som ikke sparte kirkene under disse herjingene (Ersland 2000:117). Hadde kirkegårdsmuren på Trondenes vært bygget med tanke på slike sjørøverangrep eller lokale opprør ville vi imidlertid mest sannsynlig hatt befestede kirker andre steder langs kysten lengre sør, noe vi ikke har indisier på (Mowinkel 1928). Den mest åpenbare trusselen virker dermed å ha kommet østfra og spørsmålene blir da hva som gjorde Trondenes så utsatt for angrep at man bygget

en tilsynelatende befestet kirkegårdsmur, og hvilke fysiske angrep det egentlig var man ønsket å forsvare seg mot.

TRONDENES PRESTEGJELD

Første gang vi hører om kirkestedet Trondenes er i Morkinskinna som beretter at kong Øystein Magnussøn lot bygge kirke på Trondenes og la eiendommer til denne, og vi vet at kong Øystein og hans bror Sigurd Jorsalfar var på Trondenes i 1114 (Lysaker 1978:109). Kong Øysteins kirke var sannsynligvis en mindre stavkirke svært ulik den kirken som i dag står på Trondenes siden vi ikke har noen spor etter en så tidlig steinkirke på stedet (se kapittel 3). Neste gang vi hører om et kirkested på Trondenes er i 1291 da presten på Trondenes nevnes i et brev (DN.III, nr.30). Deretter dukker kirkestedet opp igjen flere ganger i middelalderdiplomene. Selve kirkebygget eller kirkegårdsmuren blir imidlertid ikke nevnt (Storsletten 1998:5).

Ved Reformasjonen var Trondenes kirke hovedkirke for et sogn som omfattet hele Sør-Troms (Hansen 2003b). Trondenes hadde da 13 annekskirker, eller kapeller, under seg. Av disse annekskirkene var seks eldre enn 1350 og lokalisert i de indre fjordområdene opp til Malangen, mens det kom til ytterligere seks annekskirker på yttersiden av Senja og en på Dyrøy mellom 1350 og reformasjonen (Hansen 2003b:255).

I 1664 skal presten Oluf Feld ha opplyst at det i pavedømmets tid skal ha holdt til 6 eller 7 prester på Trondenes, og at disse betjente annekskirkene ved behov (Lysaker 1978:119). Flere nedtegnelser, blant annet biskop Nannestad sin beretning fra 1750, forteller om 12 stoler som har stått fordelt på hver sin langside av koret (Lysaker 1978:118, Wolff 1942). Disse stolene er blitt tolket til å være stoler for et prestekollegium. Mye tyder altså på at prestene i sognet bodde sammen i et kollegium på Trondenes, og at de reiste ut til annekskirkene når det var behov for deres tjenester der.

Sognet ga på grunn av størrelsen og den sentrale beliggenheten i det ekspanderende fisket utover i middelalderen stor økonomisk avkastning. Innvirkningene av eksportfisket førte til befolkningsvekst i senmiddelalderen, og som følge av dette som nevnt bygging av flere kirker i fiskeværene på utsiden av Senja. Jordeboknedtegnelser forteller oss at Trondenes sogn hadde et samlet inntektsgrunnlag fra jordegods på 331 spann smør rundt 1350 (Hansen 2003b:267f). Etter pestangrepene i 1350 og de påfølgende år sank leieskylden fra dette godset betraktelig. Sognet ga i senmiddelalderen likevel en avkastning av

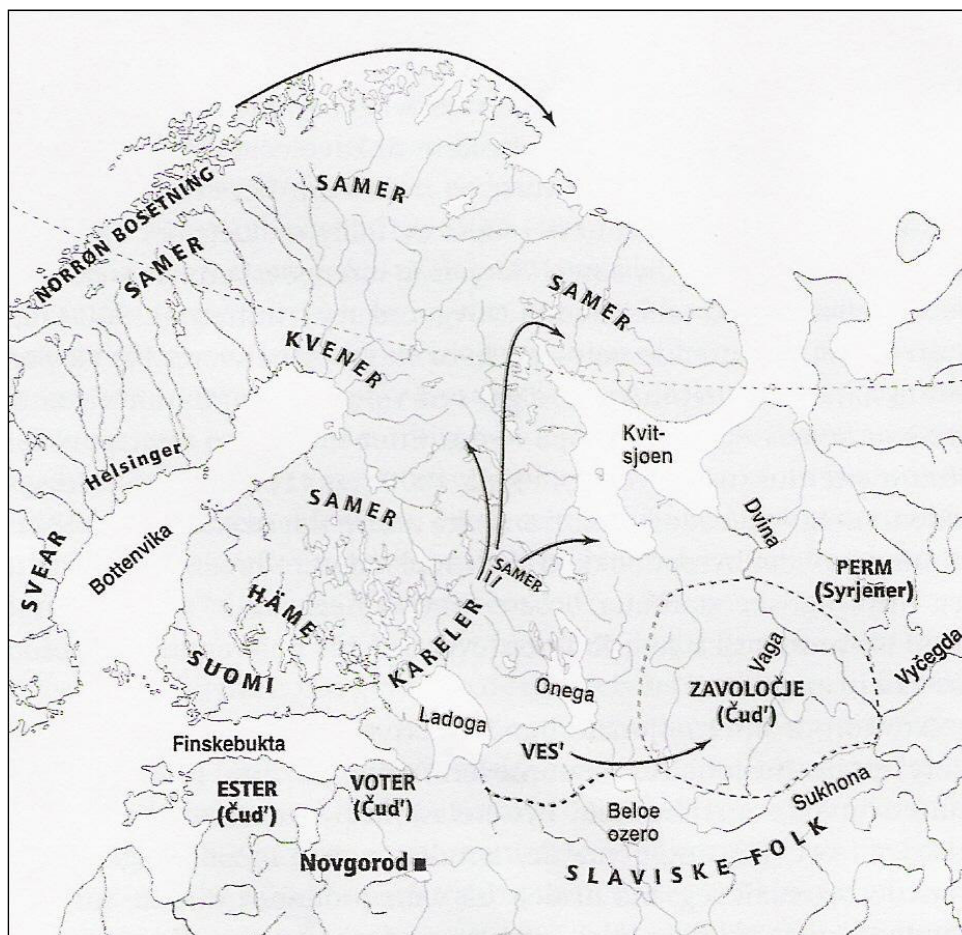
landskylden som utgjorde mellom 17 og 20 % av den totale samtidige landskyldinntekten til Oslo bispesete (Hansen 2003b:269). I tillegg til landskylden som i 1567 var på 164 våger fisk hadde sognet tiendeinntekt fra fisket. Vi mangler opplysninger fra middelalderen angående størrelsen på denne, men ut fra etterreformatoriske kilder kan denne ha vært alt fra 400 til 1350 våger fisk (Hansen 2003b:269).

Med innføringen av en nasjonal kirkeprovins med erkebispesete i Nidaros i 1152/1153 fikk kirkeorganisasjonen etter hvert kontrollen over Trondenes kirkesogn. Sammen med opprettelsen av kirkeprovinsen vokste det frem et administrasjonsapparat rundt det nye erkebispesetet i Nidaros. Dette ble underholdt blant annet ved at inntektene fra en del kirkelige embeter tilfalt administrasjonen. Stillingen som sogneprest for Trondenes ble i denne sammenheng en ettertraktet stilling på grunn av inntektene prestegjeldet genererte.

Sognets tiendeinntekter ble delt i fire (Sigurðsson 1999:176). En del gikk til biskopen og en del til fattigvesenet. Den resterende halvparten ble fordelt likt mellom vedlikehold av kirkene og underhold av sognepresten. Sognepresten disponerte altså halvparten av sognets tiendeinntekter. I tillegg disponerte sognepresten landskyldinntekten som dels gikk til underhold av sognepresten, mensagodset, og dels til kirkenes byggkasse, fabriciagodset. Dette førte til at kannikene ved domkapitlet i Nidaros fattet interesse for stillingen som sogneprest for Trondenes, og etter hvert slo inn under seg kallsretten til embetet (Hansen 2003b:255). Når Trondenes ble lagt inn under domkapitlet er imidlertid usikkert. Vi vet at kanniken Eskil hadde sognet da han ble erkebiskop i 1402, men sognet kan ha vært under domkapitlets kontroll lenge før dette (Kårstad 1981:436). Fra 1430 og til reformasjonen var sognet dedikert prebende for dekanen (Hansen 2003b:255). De daglige embetsgjerningene ved kirkene ble skjøttet av vikarer på stedet som gikk på fast lønn, mens kannikene/dekanen satt i Nidaros og fikk store inntekter fra sognet.

INTERNASJONALE POLITISKE FORHOLD PÅ NORDKALOTTEN

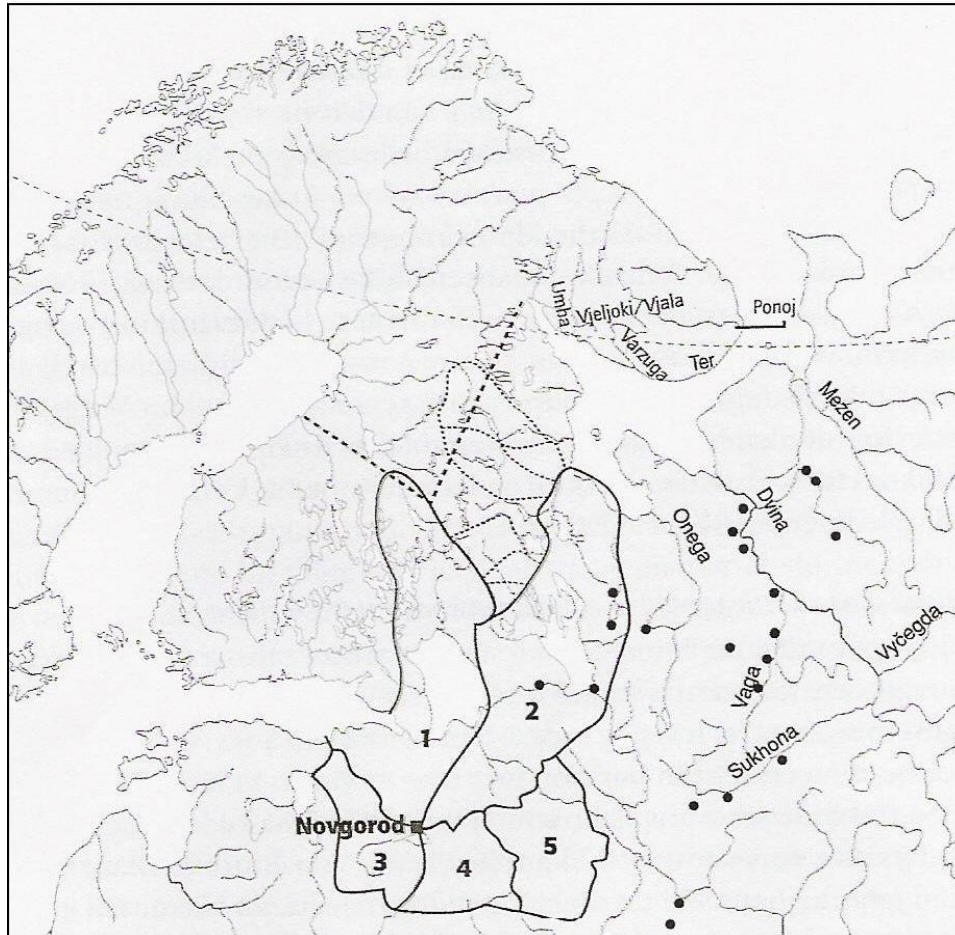
Egil Skallagrimsons saga fra slutten av 1100-tallet gir en oversikt over de folkeslagene som bebodde det nordlige Fennoskandia. Nordmennene var ifølge denne sagaen bosatt i Hålogaland som strakte seg langs kysten fra Finnmark i nord til Namdalen i sør. Øst for Namdalen lå Jemtland, deretter Helsingeland, så Kvenland og til slutt i øst Karelen. Innenfor og nordfor for alle disse områdene lå Finnmark, eller Finnmork, som var finnenes, altså samenes, land. Finnmark omfattet i middelalderen dermed ikke bare dagens

Figur 2. Nordlige Fennoskandia i middelalderen etter Egils saga, pilene viser blant annet norsk og karelsk ekspansjon (Hansen og Olsen 2004).

Finnmark fylke, men hele innlandet på Nordkalotten inkludert Kolahalvøya (figur 2). Rimbegla, fra rundt 1200, stadfester grensen mellom norrønt og samisk område til Malangen. Det er likevel grunn til å tro at det var norrøn bosetning nord for denne, samt samisk bosetning i Hålogaland sør for Malangen (Gunnæs 1995:69). Malangen må derfor forstås som en politisk grense rundt 1200 og ikke en bosetningsgrense.

Noen av de viktigste inntektskildene til de nordnorske høvdingene i jernalderen var innkreving av finnskatt og handel med samene i Finnmark, samt vekselvis handel med og plyndring av områdene rundt Hvitehavet (Johansen 1988:26, Bratrein og Niemi 1994:149). Frem mot 1000-tallet fikk rikskongene kontrollen over Hålogaland, og fra nå av krevde høvdingene på Hålogaland inn skatt og drev handel på vegne av kongen, sannsynligvis mot en viss andel av fortjenesten (Bratrein 1995:25f). Høvdingene på Bjarkøy virker å ha vært sentrale i denne virksomheten. Kongemakten hadde behov for en sterk representant som kunne hevde kongemaktens rettigheter her nord, og høvdingene på Bjarkøy oppfylte denne rollen helt til ut på 1300-tallet (Bratrein 1995:25f).

Figur 3. Novgorods fem administrasjonsdistrikter i Middelalderen (Hansen og Olsen 2004).

Skattlegging av samene førte ikke til at Finnmark ble ansett som norsk territorium, eller samene som norske innbyggere. Siden befolkningen i Finnmark var nomader betydde kontrollen over territoriet lite. Det var kontrollen med befolkningen som var nøkkelen til handel og beskatning av samene (Hansen 1996:67). Samene ble dessuten også skattlagt av andre folkeslag som karelerne. Dette førte til at Finnmark, med unntak av de vestlige kystområdene, ikke ble en del av den politiske og territoriale norske middelalderstaten, men likevel underlagt det norske rikskongedømmet i et begrenset omfang som innbefattet at samene måtte betale skatt til den norske kongen (Holmsen 1977).

Den russiske staten Novgorod ekspanderte på 1100-tallet nord- og nordvestover (figur 3), noe som førte til at karelerne ble knyttet til Novgorod på en slik måte at de måtte betale skatt og bistå med militær hjelp når Novgorod befalte (Wallerstrøm 1995:264, Hansen og Olsen 2004:155f). Karelerne på sin side fikk tilgang til Novgorods pelsverkshandel, noe som førte til at eksporten av pelsverk til Vest-Europa over Nord-Norge opphørte til fordel for eksport via Østersjøen (Christiansen 1980:39, Hansen og Olsen 2004:155f). Som et

resultat av at karelerne begynte å handle med Novgorod, opphørte de norske handelsferdene til Hvitehavet i første halvdel av 1200-tallet (Bratrein og Niemi 1994:162).

Tilknytningen til Novgorods handelsnettverk har trolig stimulert til økt skattlegging av samene fra karelernes side. Dette gjorde at karelernes virksomhet i Finnmark etter hvert kom i konflikt med den tilsvarende norske aktiviteten. I det skriftlige kildematerialet fra 1200-tallet ser vi dette ut av for eksempel Gulatingsloven som har en bestemmelse som sier at håløygene skal utruste 13 tyvesesser og en tredvesesse, sju i den søndre delen og seks i den nordre da de har vaktholdet østover (Johnsen 1923:19). Vi har dessuten fra 1251 en fredsavtale mellom Håkon Håkonson på den ene siden og Novgorod på vegne av karelerne på den andre (Johnsen 1923:20). Vi har også flere nedtegnelser i islandske annaler som beretter om karelske angrep på samer og nordmenn (Storm 1888). Annalnedtegnelsene er knappe og gir få opplysninger om angrepene. Et unntak er en hendelse fra 1279 hvor annalene oppgir at karelerne fanget kong Magnus sin sysselmann og drepte 35 av hans menn inne på vidda (Storm 1888:141).

I første halvdel av 1300-tallet ser konflikten ut til å ha eskalert ved at Novgorod kom mer aktivt med. Vi ser dette ut fra at angriperne fra 1316 av ikke lenger blir beskrevet som kareler, eller kareler og kvener i de islandske annalene, men som russere (Storm 1888). Vi ser også at fredstraktaten fra 1251 ble fremforhandlet av Norge på den ene siden, og Novgorod *på vegne av østkarelerne* på den andre siden (Johnsen 1923:20). Den neste kjente fredstraktaten fra 1326 ble derimot inngått mellom Norge og Novgorod, noe som tyder på at sistnevnte nå var kommet aktivt med i konflikten.

Grunnen til at Novgorod tilsynelatende gikk mer aktivt inn i striden skyldes antakeligvis flere faktorer. Det voksende norske eksportfisket førte til at en norsk fiskerbosetning etablerte seg i kystområdene av Nord-Troms og Finnmark, noe som må ha virket truende på Novgorods interesser på Nordkalotten (Johnsen 1923:22, 30). Allerede på begynnelsen av 1300-tallet må denne norske kolonisasjon ha nådd Varanger, siden Vardø kirke ble innviet i 1307 (Storm 1888:74). En annen utslagsgivende faktor for Novgorods direkte involvering er antakelig å finne i Norges kongefellesskap med Sverige fra 1319 (Johnsen 1923:30). Sverige hadde et anstrengt forhold til Novgorod gjennom store deler av middelalderen på grunn av kryssende interesser i Finland. Vi må anta at Norge og Sverige på grunn av kongefellesskapet ble ansett som en slags enhet av Novgorod (Hansen 1996:68f). Resultatene av Novgorods intervensjon i konflikten på Nordkalotten ser vi i et

pavebrev fra 1320-årene hvor det slås fast at angrepene tiltok etter kong Håkon 5. sin død (Johnsen 1923:24).

Konflikten mellom Sverige og Novgorod hadde til tider preg av å være en religiøs konflikt da flere av de svenske ekspansjonene østover ble betegnet som korstog (Lindkvist 2001). Konflikten mellom Norge og Novgorod fikk også preg av å være en religiøs konflikt. Dette ser vi blant annet ut av de skriftlige kildene hvor russerne ble betegnet som hedninger. Samlet førte dette til at konflikten mellom Norge på den ene siden og karelerne og Novgorod på den andre i tillegg til å være en økonomisk konflikt også ble en territoriell og religiøs konflikt.

Sammen med den norske bosetningsekspansjonen inn i Finnmark ekspanderte også den katolske kirken som fikk store inntekter gjennom skattlegging av fiskeriet (Bratrein og Niemi 1994:164). Det er derfor ikke vanskelig å tenke seg at kirken har vært pådriver for en norsk ekspansjon østover, noe det faktum at erkebiskopen selv innvidde Vardø kirke i 1307 kan anses som et vitnesbyrd om (Storm 1888:74).

Bjarkøyætten mistet sin sterke politiske stilling i Hålogaland på 1300-tallet, og i en periode da kongemakten på mange måter var i stagnasjon, ble kirken den sterkeste norske maktthaveren i Hålogaland og Finnmark, som den ble det på mange måter også ellers i landet. Et eksempel på dette er at da Vardøhus rundt 1340 måtte repareres ble denne oppgaven gitt til erkebiskopen og ikke noen av de andre riksrådsmedlemmene (DN.VIII, nr.125). Et annet eksempel er erkebiskopens aktive støtte til drottsettens forsøk på å ruste opp militært mot angrepene østfra i 1325 (DN.IV, nr.182 og 183, Bratrein 2002:176). Kirkens interesse for koloniseringen materialiserte seg i etableringen av flere mindre kirker langs med kysten av Finnmark på 1400-tallet (Hansen 1996:72). Vi ser også at forholdsvis mange av erkebiskopens setesvenner holdt til i Finnmark og nordre del av Hålogaland, i 1533 så mange som 24 av i alt 67 setesveiner (Lysaker 1978:99). Dette er klare tegn på at Finnmark og nordre del av Hålogaland både var viktige for kirken, og at kirken hadde en sentral stilling i ekspansjonen østover.

Ufreden mellom Sverige og Novgorod, og mellom Norge og Novgorod, fortsatte utover 1300-tallet og første halvdel av 1400-tallet avbrutt av kortere fredsperioder. Vi hører også om norske angrep mot Hvitehavet i 1419 og 1445 (Johansen 1923:29). Etter 1445 virker imidlertid konflikten å ha avtatt, men vi hører som nevnt tidligere om sammenstøt helt til ut på 1500-tallet.

KAMPANJENE I HÅLOGALAND OG FINNMARK

Nyere forskning omkring middelalderens krigføring har kommet frem til at denne var preget av mindre kampanjer og beleiringer fremfor store slag (se for eksempel Gillingham og Holt 1984 og Nicholson 2003). En av pionerene innenfor denne forskningen har vært Friedrich Benninghoven, som har studert strategi og taktikk ved de militære operasjonene i Øst-Baltikum på 1200- og 1300-tallet. Benninghoven (1970, etter Taavitsainen 1990:133ff) fant at kampanjene kunne deles i to hovedtyper.

Den første gikk ut på å erobre og holde territorier. I praksis ble dette oppnådd ved å erobre eller bygge befestninger inne på fiendtlig territorium som ledd i større offensive operasjoner. Slike befestninger, *borger*, ga de militære styrkene beskyttelse og en fast base som de kunne bruke som utgangspunkt i kontrollen over omlandet. Ut fra disse basene kunne kavaleri og infanteri rykke ut for å slå ned opprør, eller angripe fiendtlige styrker som befant seg i området. Det var derfor helt grunnleggende å holde slike befestninger for å kunne kontrollere omstridte territorier. Dette er en strategi som vi ser at svenskene aktivt benyttet i koloniseringen av Finland og Karelen gjennom byggingen av borgene Åbohus, Tavastehus, Viborg, Landskrona og Olofsborg, samt erobringen av allerede eksisterende russiske befestninger (Sundberg 1999).

Den andre typen kampanjer Benninghoven fant å kunne påvise som dominerende, var mindre ekspedisjoner med målsetning å skade eller ødelegge fiendens økonomiske og militære kapasitet gjennom plyndring og herjing. Man ønsket å demoralisere fienden samtidig som man plyndret med seg avlinger, buskap og fanger. Det var oftest de sivile som var mål for disse angrepene. Denne taktikken var langt mindre ressurskrevende enn beleiringer og anlegging av befestninger, både med tanke på planlegging, størrelse på styrkene og behovet for forsyninger, og derfor også langt mer utbredt. Styrkene måtte være små og mobile slik at de kunne overraske fienden, rakk å trekke seg tilbake før motstanderen kunne organisere ett større forsvar, og kunne unnsnippe om de ble overrasket av overlegne fiendtlige styrker. *Disse plyndringstoktene unngikk bevisst større fiendtlige avdelinger og befestninger*, og kom sjelden i kamp med fiendtlige militære styrker (se også Kasekamp 1990 og Sagvolden 2003:187).

De karelske og russiske angrepene

Når vi ser på de angrepene som karelere og russere utførte i Finnmark og nordre del av Hålogaland, virker de alle å være mindre angrep med målsetning å plyndre norske eller

samiske bosetninger. Annalberetningen som slår fast at kongens sysselmann ble tatt oppe på fjellet i 1279, tyder på at angrepene har kommet over land. Sagn som forteller at samene rømte ut fra fjordene og fra fastlandet for å berge livet bekrefter dette (Bratrein 1977:10f).

Det er også grunn til å tro at disse plyndringstoktene kom sjøveien, i hvert fall fra 1300-tallet av. I de islandske annalene står det at våren eller sommeren 1349, mens Sverige førte krig med Novgorod, herjet russere i Hålogaland *ned til* Bjarkøy (Storm 1888:354). I middelalderen må det ha vært nær sagt umulig å herje Hålogaland ned til Bjarkøy om man kom over land. For det første på grunn av mangel på veier og andre kommunikasjonsleder over land, og for det andre fordi mange av de norske bosetningene lå ute på øyer, noe som betinget båttransport. Sagnene beretter riktig nok at angriperne skaffet seg båter når de kom over land og ned i fjordene, for så å dra videre utover, men det er lite trolig at de kan ha klart å skaffe seg nok båttransport til å herje helt ned til Bjarkøy.

Også byggingen av Vardøhus i første halvdel av 1300-tallet tyder på at angrepene nå også kom over havet. Vardø lå alt for langt øst til at befestningen der kunne ha noen virkning ovenfor angrep på nordre del av Hålogaland og vestre del av Finnmarkskysten over land. Angrepene må da ha kommet fra sørkysten av Hvitehavet som var blitt en del av Novgorod. Området mellom Vardø og Hvitehavet var bosatt av samer og kildene beretter kun om russiske angrep, ikke om angrep fra samer. De norske gjengjeldelsesaksjonene i 1419 og 1445 rettet seg nettopp mot området rundt Hvitehavet, og vi må på bakgrunn av dette anta at kystene ved Hvitehavet må ha vært utgangspunkt for angrep vestover.

Å angripe sjøveien medførte en rekke strategiske og taktiske fordeler fremfor å angripe over land. Viktigst må det ha vært at man kunne forflytte seg raskere og over lengre distanser. Dermed har man hatt muligheten for å ramme større områder enn om man har angrepet over land. Man har også fått bedre muligheter til å ramme mål ute på øyene langs kysten med større kraft. Dermed har man hatt muligheten til å angripe steder som Bjarkøy og Trondenes.

Vi ser også at det på 1300-tallet ikke bare var vilkårlige angrep på norske bosetninger langs Finnmarkskysten og i nordre del av Hålogaland, men angrep på mål som representerte øvrigheten slik som Lenvik prestegård og drottsettens gård på Bjarkøy som ble angrepet i 1323 (Storm 1888, Bratrein 1995:26). Man forsøkte altså fra russisk side å ramme de institusjonene som virket å være pådrivere i den norske ekspansjonen, kongemakten og den katolske kirken.

Størrelsen på angrepene har vi ingen opplysninger om, men med bakgrunn i utregninger av det totale leidangsmannskapet i Norge kan vi imidlertid anslå leidangsstyrken i nordre del av Hålogaland, som besto av seks tyvesesser og en tredvesesse, til om lag 400-450 mann (Ersland 2000:85). Ut fra dette er det naturlig å anta at angrepsstyrkene som regel ikke telte mer enn om lag 300-400 mann, kanskje langt færre. Dette virker ikke urimelig når vi vet at det norske angrepet østover i 1419 omfattet 500 mann, og antakelig ble betraktet som stort siden det er forholdsvis utførlig omtalt i Novgorodkrøniken. Når de islandske annalene oppgir at russerne i 1349 herjet Hålogaland ned til Bjarkøy tyder dette på at den norske leidangsstyrken i dette tilfellet var underlegen, og dermed at også større angrep forekom. Generelt førte kampanjer der styrkene ble transportert med skip til at større styrker kunne benyttes da logistikken ble enklere enn ved kampanjer over land, noe vi blant annet ser i Baltikum (Christiansen 1980:45f). Angrepene over land har antakeligvis derfor vært utført av mindre styrker med tanke på de logistiske problemene det medførte å ferdes over vidda.

Norske forsvarstiltak

Gulatingslovens bestemmelse om at håløygene skulle utruste seks tyvesesser i den nordre delen av Hålogaland da de har vaktholdet østover, samt en tredvesesse, tyder på at leidangen var et viktig forsvarstiltak fra norsk side. Et brev fra lokalbefolkningen i Hålogaland og Finnmark fra 1420 hvor de klager over at de måtte ligge ute i orlog sommer som vinter på grunn av angrepene østfra understreker dette (DN.I, nr.670). Vi har også en kilde fra 1384 som forbyr befolkningen i Finnmark og Hålogaland å seile med varer til Bergen og i stedet dra på kjøpstevne i Vågan, da de skal være i landsdelen og yte motstand mot angrep østfra (NGL.III, nr.93/101).

Hvis leidangsflåten til tider var nærmest kontinuerlig utkalt slik det fremgår av klagebrevet av 1420, er det naturlig å tro at den må ha hatt en eller flere faste baser. Vi må anta at vedlikehold av leidangsfartøyene normalt ble foretatt der de hadde naust. Få steder kan ha hatt kapasitet til å vedlikeholde og å oppbevare forsyninger til hele leidangsflåten for nordre del av Hålogaland på seks til syv skip. Et alternativ som da peker seg ut er at leidangsflåten som skulle vokte grensen mot øst hadde base ved befestningene Skansen og/eller Vardøhus. Bruk av befestninger som base for sjømilitære styrker er kjent fra de sørsandinaviske konfliktene i siste halvdel av 1200-tallet hvor Tønsberghus og borgene langs Øresund fungerte som base for maritime angrep på Danmark (Fischer 1951:242ff, 256f, 262, Ersland 2000:100).

Undersøkelser av Povl Simonsen (1959) har fastslått at det eldste Vardøhus lå ved Østervågen, et sted som ikke har vært det best egnede for en befestning, men som har utgjort en god havn. Det har også av enkelte blitt hevdet at det har vært to befestninger i Østervågen, en fra 1300-tallet og en fra 1400-tallet, men Simonsen fant ikke spor som tydet på dette. Rent fortifikatorisk hadde det vært gunstigere å anlegge Vardøhus på høydedragene nordvest eller sørøst på øya. Det første alternativet hadde også vært gunstig med tanke på symbolvirkning da befestningen dermed hadde blitt godt synlig for alle som seilte forbi Vardø. Når dette ikke er gjort kan det tyde på at havneforholdene var en viktig faktor ved anleggelsen av Vardøhus.

Det er dermed ikke umulig at denne befestningen kan koples til leidangsoppbudet i Hålogaland. Vardøhus kan meget mulig ha fungert som base for leidangsflåten når denne var operativ på en lignende måte som de større befestningene ellers i Europa var baser for kavaleri og infanteri. Også Skansen ligger ved en god havn, men er plassert like under et høydedrag, noe som ut fra rent fortifikatoriske hensyn ikke er det beste. Dette tyder på at både Vardøhus og Skansen i Tromsø kan ha hatt som oppgave å beherske og forsvare regionen ved hjelp av leidangen.

TRUSSELEN MOT TRONDENES

Det ble bygget kirke på Trondenes allerede på 1100-tallet, og Trondenes ble utover middelalderen sentrum i et stort kirkesogn som etter hvert kom til å omfatte hele Sør-Troms opp til Malangen. Med opprettelsen av kirkeprovinsen Nidaros i 1152/1153 ble kirken en selvstendig og etter hvert mektig organisasjon, og på 1300-tallet hadde kirken blitt den ledende samfunnsaktøren lengst nord i landet. Sognet var det nest nordligste i landet og utgjorde sammen med Tromsen den katolske kirkens grense i nord. Prestene som betjente prestegjeldet bodde sammen på Trondenes på 1400-tallet, trolig også tidligere. Etter hvert kom også prestegjeldet til å bli viktig på grunn av de rikdommene det kastet av seg. Dette førte til at det ble lagt under domkapitlet i Nidaros i siste halvdel av 1300-tallet om ikke tidligere, og etter hvert ble forbeholdt dekanen.

Konflikten mellom Norge og karelerne før 1300-tallet virker å ha vært en økonomisk konflikt preget av sammenstøt inne på fjellet i forbindelse med inndriving av finnskatten slik som i 1279. Etter at Norge gikk inn i kongefellesskapet med Sverige og koloniseringen av Finnmarkskysten ekspanderte, fikk konflikten mer preg av en territoriell og religiøs

konflikt mellom Novgorod på den ene siden, og Sverige og Norge på den andre siden. I bosetningsekspansjonen østover virker den katolske kirken av økonomiske årsaker å ha vært en pådriver, og må derfor ha fremstått som en trussel for det ortodokse Novgorod.

Angrepet på Bjarkøy i 1323 viser at konflikten hadde eskalert til en større internasjonal konflikt der angrep på mål innenfor det som ble oppfattet som tradisjonelt norsk territorium var legitimt. Angrepene inn i Finnmark og Hålogaland synes nå å ha blitt mer rettet mot symboler på den norske kongemakten og kirken, slik som drottsettens gård på Bjarkøy og Lenvik prestegård. Å angripe drottsettens gård var et direkte angrep på riksforsenderen, og når dette lyktes må det ha vært en alvorlig moralsk seier for angriperne og en tilsvarende fallitterklæring for den norske øvrigheten. Angrepet på Lenvik prestegård rammet indirekte den katolske kirken, og kan ha vært en reaksjon på kirkens aktive politikk i koloniseringen av Finnmark. Vi må anta at også andre kirker ble rammet, spesielt i Finnmark, selv om vi ikke har belegg i skriftlige kilder for dette.

Angrep over havet ble på 1300-tallet vanlig. Dette førte til at angriperne ble mer mobile og muliggjorde angrep på bosetninger ute på øyene og lenger sør i Hålogaland. Det er også grunn til å tro at angrepsstyrkene ved angrep over havet var større enn ved angrep over land. Dette må ha medført at man har fått mulighet til å angripe også mer folkerike og fjerntliggende bygder som Trondenes når man kom sjøveien.

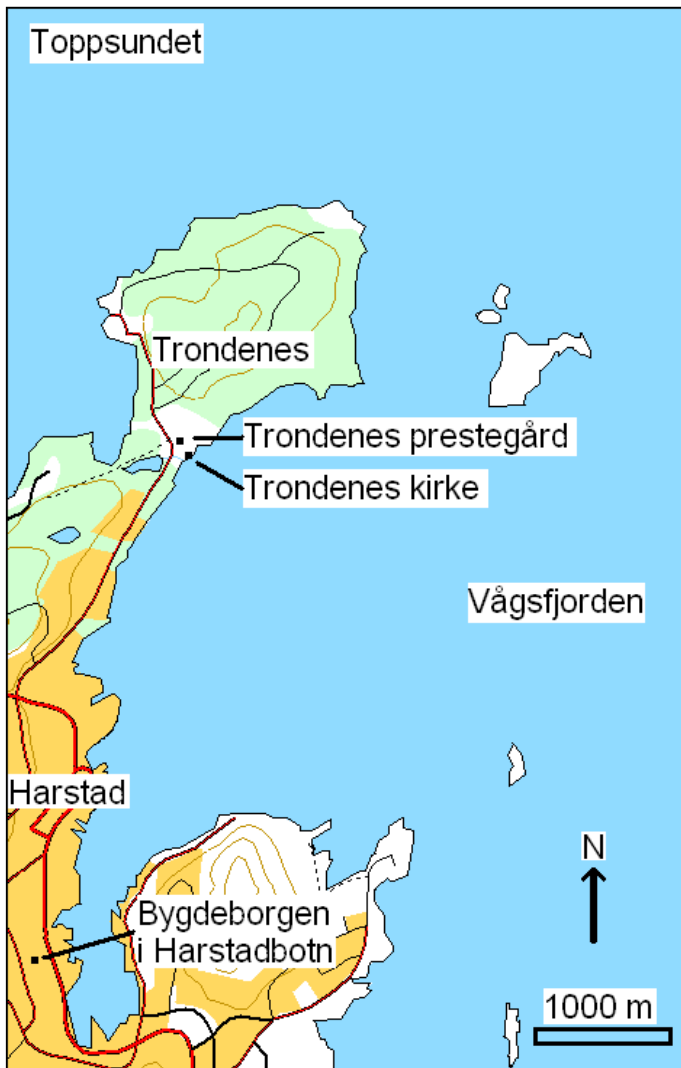
Angrepene var begrenset til plyndring. Vi ser fra tilsvarende operasjoner i Baltikum at større fiendtlige styrker og befestninger bevisst ble unngått, og det samme virker å ha vært tilfellet ved de karelske og russiske angrepene mot Finnmarkskysten og nordre del av Hålogaland. Vi har ingen kilder som beretter om at leidangen var i kamp eller at Vardøhus eller Skansen i Tromsø ble angrepet.

Trondenes kirke, den største kirken i Hålogaland og sentrum for et prestekollegium i et av de nordligste og rikeste norske kirkesognene, må ha blitt ansett som en slags utpost mot Finnmark for den katolske kirken. Det er ikke utenkelig at Novgorod også har ansett Trondenes som en slags administrativ base eller et organisasjonssentrum for den katolske kirkens deltakelse i den norske ekspansjonen inn i Finnmark. Trondenes må derfor ha utgjort et politisk, økonomisk og symbolsk viktig mål, og selve kirkestedet må derfor ha vært et av primærmålene for angrep østfra etter at konflikten eskalerte fra 1319 av.

KAPITTEL 3

TRONDENES I MIDDELALDEREN

Trondenes ligger om lag 2 kilometer nord for Harstad og stikker ut i havet med Vågsfjorden i nordøst og øst og Toppsundet i nordvest (figur 4). Vågsfjorden snevres sør for Harstad inn og blir det nordlige utløpet av Tjeldsundet, en av hovedledene mellom Vestfjorden og Troms. Trondenes kirke ligger øst på den innerste delen av neset, og prestegården ligger like ved siden av kirkegården, nordvest for denne. Ytterst på Neset ligger et lite fjell og vest for kirken en liten åsrygg, som gjør at man fra kirkestedet ikke har utsikt utover havet i andre retninger enn mot øst og sørøst.

Figur 4. Harstadområdet (Kartmateriale fra Harstad kommune).

Selve kirken ligger på en liten forhøyning i terrenget som ender i en liten bergknabb utenfor kirkens kor. Terrenget faller fra kirken nedover på alle sider unntatt mellom nord og vest, hvor det stiger svakt. På denne siden av kirken ligger en gårdshaug som er restene etter en gammel høvdinggård på Trondenes. Prestegården er anlagt oppå denne gårdshaugen. Gårdshaugen strekker seg inn på kirkegården, og det antas at kirkens skip er anlagt delvis oppå gårdshaugen (Bertelsen, personlig meddelelse). Like nord for Kirkestedet finner vi den brede bukta Russevika, som av mange blir satt i forbindelse med russiske herjinger.

TRONDENES KIRKE

Det hvitkalkede kirkebygget på Trondenes er ikke direkte øst-vestorientert, men orientert tilnærmet vest-nordvest – øst-sørøst (figur 6). Kirken er av imponerende dimensjoner med ett grunnplan der skipet danner en avlang firkant på 22,6 x 17,3 meter, og koret øst for skipet ut mot bergknabben har samme form, men med mindre mål på 13,5 x 11,7 meter (Liepe 2001:42). Koret er forholdsvis stort i forhold til skipet, noe som kan tyde på at kirken er bygget for en større geistlighet (Eide 2005: Under utgivelse). I tillegg ligger det på korets nordside et sakristi på 13,8 x 3,6 meter (Liepe 2001:42). Murene er over 2 meter brede og sokkellist, hjørnekvadere, portaler og vindusinnfatninger er av kleberstein (Ryjord 1913:8). Dimensjonene gjør Trondenes kirke til Nord-Norges største middelalderkirke. Nest største nordnorske middelalderkirke er Herøy kirke med et skip som måler 17,0 x 12,8 meter og et kor på 9,4 x 8,2 meter (Ekroll 1997:298). Sakristiet er et særtrekk ved Trondenes kirke som vi ikke ser ved de andre nordnorske middelalderkirkene.

Dagens tak er belagt med teglstein og ble lagt i 1760-årene da det erstattet en takdekking bestående av trespon (Marstrander 1916:22). Trespontaket var mest sannsynlig dekket med tjære for å være tett og for å unngå råte. Dette må ha gjort det gamle taket svært lett antennelig.

Skipet har nord- og sørportal i skipets vestlige del, samt en vestportal. Alle disse portalene ligger i bakkehøyde. Koret har sørportal ut mot kirkegården og en nordportal som fører inn i sakristiet. Sakristiet har i dag inngang både fra koret i sør og fra kirkegården via en trapp i nord. Opprinnelig hadde imidlertid sakristiet kun inngang fra kirken, inngangen fra kirkegården ble hugget ut i 1818 (Lysaker 1978:110).

Kirkens vinduer har blitt endret flere ganger opp gjennom tiden og det er derfor vanskelig å fastslå nøyaktig hvordan de har artet seg opprinnelig. Koret har et trefoldighetsvindu mot øst som virker originalt, og to mindre firkantede lysåpninger oppe i gavltrekanten (Eide 2005: Under utgivelse). På nord- og vestsiden mangler koret vinduer på grunn av at henholdsvis sakristi og skip ligger på disse sidene. Mot sør har koret to høytsittende vinduer, et tokoblet i øst og et høysmalt i vest.

Skipet har tre høytsittende, høysmale vinduer på nordsiden og tre på sørsiden. Det har gått et galleri på innsiden av skipets vegger i høyde med de høytsittende vinduene. I tillegg er det en mindre lysåpning helt øst i skipets nordvegg og en øst i skipets sørvegg. Begge disse

små firkantede lysåpningene står i forbindelse med altre inne i kirken (Liepe 2001:38). Skipets vestlige gavlvegg har tre mindre høysmale vinduer i gavltrekanten.

I følge Erling Gjone (1981:115) har det vært tre små, spissbuede vinduer i sakristiet, ett i østmuren og to i nordmuren. Ett av vinduene i nordmuren er i senere tid blitt utvidet, mens det andre har blitt omgjort til dør ut til kirkegården. Mot vest mangler det lysåpninger inn til sakristiet.

Guttorm Gjessing gjennomførte på 1930-tallet undersøkelser av grunnen under kirken. Han nevner i sine rapporter ingen indikasjoner på grunnmurer eller fundamentering etter tidligere kirker (Gjessing 1938,1939). Dette må vi ta som en indikasjon på at den kirken vi har i dag må være den første steinkirken som er reist på stedet (se også Lysaker 1978:110). Mest sannsynlig har derfor nåværende kirke avløst en beskjedent utsmykket trekirke, som godt kan være den kirken kong Øystein sørget for å få bygget (se kapitel 2).

Sakristiet er som nevnt et særtrekk for Trondenes kirke. Store sakristier forekommer i Norden som regel ikke før i senere del av middelalderen. I Danmark er de tidligste mest sannsynlig fra 1300-tallet, mens de først blir alminnelige på 1400-tallet (Trædal 1998:72). Noen få eldre sakristier er imidlertid påvist i Norge, slik som for eksempel sakristiet ved Gamle Aker kirke og på Bamble kirke (Eide 2005: Under utgivelse).

Døren mellom koret og sakristiet er en jerndør fra middelalderen (Ryjord 1913:33). I dag er sakristiet delt i to rom, men opprinnelig har det kun bestått av ett rom (Gjone 1981:115). I stedet for tretak innvendig slik koret og skipet har, er sakristiet bygget med murt tak formet som et halvt tønnehvelv. Utvendig har taket på sakristiet vært dekket med trespon på lik linje med resten av kirken inntil 1760-årene. Dette betyr at sakristiet har vært nærmest brannsikkert.

Atkomsten til sakristiet har som vi ser vært svært begrenset, kun gjennom en jerndør fra koret. Gjone (1981) hevder derfor at sakristiet må ha tjent som oppbevaringsrom (vestiarium) for kirkens kostbarheter. Flere repositorer i murene vitner om dette. I dette rommet har man hatt muligheten til å oppbevare ting sikkert både med tanke på brann, tyveri og til en viss grad plyndring. Sakristiet har også blitt benyttet som kapell, noe et alter tyder på.

SPOR ETTER PROFANE MIDDELALDERBYGNINGER

I tillegg til kirken har vi også på Trondenes spor etter profane, murte middelalderbygninger oppå gårdshaugen nordvest for kirken. Vi finner her rester av middelaldermur i grunnmurene under kirkestua og hovedbygningen på prestegården, samt en bevart kjeller, antakelig fra middelalderen, som i dag er satt i stand og er i bruk (Storm Munch 1977, Stamsø Munch 1989:217). Sørøstsiden av grunnmuren til kirkestua, som delvis er middelaldermur, utgjør i dag også en del av den nordvestre kirkegårdsmuren (M6 på figur 6).

Den anonyme beskrivelsen over Nordland amt sendt inn til biskop Gunnerus i 1744 slår fast at man da kunne se ruinene av tre bygninger, mens restene etter en fjerde som skal ha vært på Trondenes var helt borte (Nicolaysen 1913:23). Bygningene skal ha vært bygget blant annet i kleberstein, men var så gamle at folk i 1744 ikke visste noe om hva deres funksjon hadde vært. Det eksisterte imidlertid et sagn om at de hadde vært deler av et kloster på Trondenes (Nicolaysen 1913:23). En tolkning av dette er at bygningene har vært boliger for prestene i sognet som bodde sammen på Trondenes. Etter reformasjonen har prestekollegiet på Trondenes opphørt, og med tiden har fortellingene om prestekollegiet gått over til sagn om munk og dermed et kloster.

Den anonyme beretningen forteller også at munkene i følge sagnet i alt hadde hatt fire murede kjellere på Trondenes (Nicolaysen 1913:23). Lars Erik Gjerpe (2000) har sett på Hamarbispens hovedgård på Storøya og funnet ut at middelalderkjellerne der mest sannsynlig har blitt brukt til å lagre landskyld og andre inntekter i, før de samlet har blitt solgt, antakeligvis i Oslo. Med den kjennskap vi har til Trondenes prestegjelds inntekter er det ikke usannsynlig at også kjellerne på Trondenes er en materiell levning fra prestegjeldets innkreving av tiende, landskyld og bøter.

Restene av profan bebyggelse nordvest for kirken på Trondenes virker altså å være levninger av et anlegg med både residensielle og administrative funksjoner. Prestene som betjente sognets annekskirker holdt til her, og vi kan ikke utelukke at sognepresten også hadde andre folk som hadde ansvaret for de fiskale sidene av kirkesognets administrasjon. Trondenes virker dermed foruten kirkestad også å ha vært en hovedgård, ikke så ulikt hamarbiskopens hovedgård på Storøya.

KIRKEGÅRDSMUREN

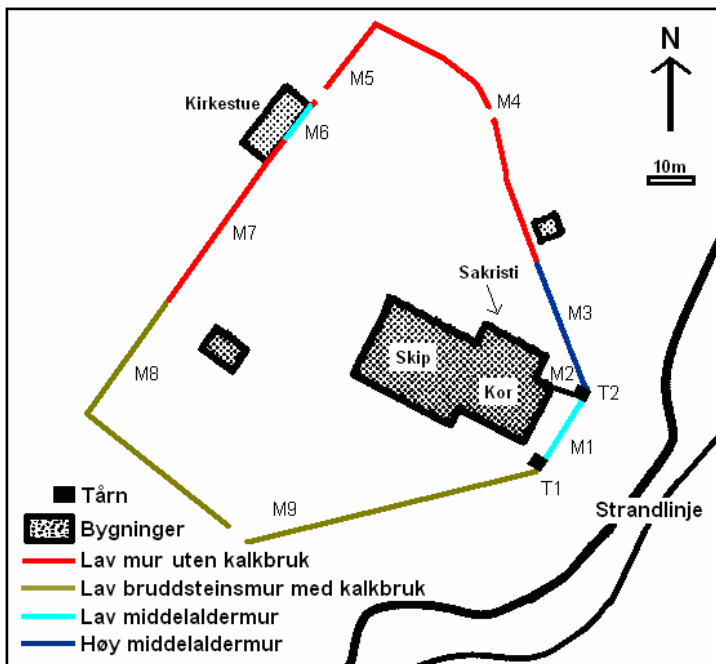
Kirkegårdsmuren rundt kirken er i dag om lag 260 meter lang. Kirkegården har en nærmest trekantet form med en kort side nært inntil kirkens østgavl og en lang nordvestside (figur 6). Murverket er en blanding av forskjellige teknikker, alt fra kistemur i kalkbruk med panningstein som gir et distinkt middelalderpreg, til tørrmurt gråsteinsmur av tidløs art.

Den delen av muren man finner utenfor korets gavlvegg (M1) er 13,2 meter lang og forbinder de to tårnene med hverandre. Denne muren er på utsiden i underkant av 1,5 meter høy fra bakkenivå til murkrone, og mellom 1 og 1,4 meter høy på innsiden. Bredden er mellom 1,1 og 1,3 meter. Muren går ikke parallelt med kirkens korgavl, men står skråstilt i forhold til denne. Det virker som om denne delen av muren er mer tilpasset terrenget enn kirkekoret da den følger en liten forhøyning i terrenget. I korets sørlige hjørne er avstanden til muren om lag 4 meter mens den fra korets nordlige hjørne er 6,6 meter. Denne delen av kirkegårdsmuren er murt i kalkmørtel med store uregelmessige bruddstein og panningstein i mellomrommene, noe som gir den et visst middelalderpreg. Panningstein mangler en del steder, og dette kan skyldes at disse er falt ut opp gjennom årenes løp.

Mellom korets nordøstlige hjørne og det nordligste tårnet (T2) går en mur (M2) som verken har forband med kirken eller tårnet (figur 5). Denne muren er ikke murt i kalkbruk og mangler panningstein, noe som gjør at den virker sekundær i forhold til både tårn og kirke. I denne muren er det en hvelvet åpning slik at man kommer seg fra kirkegårdens nordside til kirkegårdens sørside. Denne muren ble også omtalt av Nannestad i 1750 (se kapittel 1). Hvilken funksjon denne muren har hatt er det vanskelig å si noe om.

Figur 5. Mur mellom kirke og tårn. Søndre tårn i bakgrunnen. Foto: IS

Figur 6. Trondenes kirke og kirkegård. Bearbejdet ØK-kart.

Nordøstmuren starter ved nordtårnet og skråner utover i forhold til kirken i rett linje de første 55 meterne. Deretter går den i en bue med krumming nordøstover i 30 meter til den treffer den rette nordvestmuren. Nærmest tårnet har den en høyde på mellom 1,8 og 3 meter på utsiden og mellom 1,8 og 2 meter på innsiden de første 24 meterne (M3). Også bredden varierer noe, men er stort sett

rundt 1,5 meter målt på murkronen. Murverket er noe uensartet, men store deler virker å være middelaldermur ut i fra bruken av kalkmørtel og pinning å bedømme. Andre partier mangler i stor grad pinning og mørtel, noe som kan skyldes reparasjonsarbeider i etterreformatorisk tid eller slitasje fra vind og nedbør. Midt på denne høye delen av muren finner vi spor etter reparasjoner som følge av en større utrasning. Muren er murt som skallmur med en kjerne bestående av mindre stein, grus og kalkmørtel. Etter 24 meter faller høyden betraktelig. Resterende 61 meter av nordøstmuren (M4) er mellom 1 og 1,3 meter høy, og av en helt annen art enn de første 24 høye meterne. Den er her murt som tørrmur, er mosegrodd og virker flere steder å være *sunket* ned i grunnen, noe som kan skyldes dårlig fundamentering. Nordøstmuren har en inngang/åpning 43 meter fra nordtårnet.

Nordvestmuren er bortimot helt rett, og de første 18 meterne fra nordhjørnet (M5) murt med samme tørrmurstype som den lave delen av nordøstmuren (M4). Nesten i enden av denne delen av kirkegårdsmuren får vi en port på 3,2 meter bredde av nyere dato (Storm Munch 1977). De neste 13,5 meterne av kirkegårdsmuren er som nevnt tidligere kombinert kirkegårdsmur og grunnmur til kirkestuen. De nordligste 8 meterne av denne kombinerte grunn- og kirkegårdsmuren (M6) har annen karakter enn resten, med store bruddstein og pinningstein. En undersøkelse av Jens Storm Munch (1977) viste at denne delen er middelaldermur og antakelig har vært del av en grunnmur til en profan bygning i middelalderen.

De resterende 6,5 meterne av den kombinerte grunn- og kirkegårdsmuren samt de neste 26 meterne av nordvestmuren (M7) er av samme art som de første 18 meterne (M5) med mosegrodd tørrmur på rundt 1,5 meter høyde. De siste 31 meterne (M8) ligner på muren i øst mellom tårnene (M1) med store bruddstein, men med mindre bruk av pinningstein. Også her er høyden rundt 1,5 meter. Denne delen av muren virker dessuten å ha sporadisk bruk av kalkmørtel i den nederste delen, mens kalkbruk ser ut til å mangle helt i den øverste delen av murverket. Dette kan skyldes at kalkmørtelen er skylt vekk av nedbør.

Sørmuren (M9) er med tanke på murteknikk lik den tilgrensende delen av nordvestmuren (M8) med sporadisk kalkbruk i nederste del. Lengden er 93 meter inkludert en 3 meter bred portåpning. Høyden på muren varierer mellom 1 og 1,5 meter. Den vestligste delen av denne muren er 36 meter lang. Deretter kommer en port før muren skråner innover mot kirken i en rett linje i 54 meter før den forenes med sørtårnet (T1). Det er ikke mulig å se noe brudd i murteknikk i denne delen av kirkegårdsmuren.

I hver ende av kirkegårdens østre mur (M1), utenfor korets østgavl, ligger det to nærmest kvadratiske tårn. Det sørligste tårnet (T1) er omkring 2,2 meter høyt fra bakkenivå til murkronen og 1,2 meter høyt innvendig. Gulvnivået i tårnet ligger altså kun 1 meter over bakkenivå. Ytre dimensjoner er på 3,2 x 3,3 meter og indre dimensjoner er rundt 1,3 x 1,6 meter, noe som gir en innvendig grunnflate på 2,1 kvadratmeter. Det er inngang til tårnet på den siden som vender mot det nordlige tårnet (figur 5). Sørtårnet er murt med

Figur 7. Det nordligste tårnet sett fra det sørligste. Foto: IS

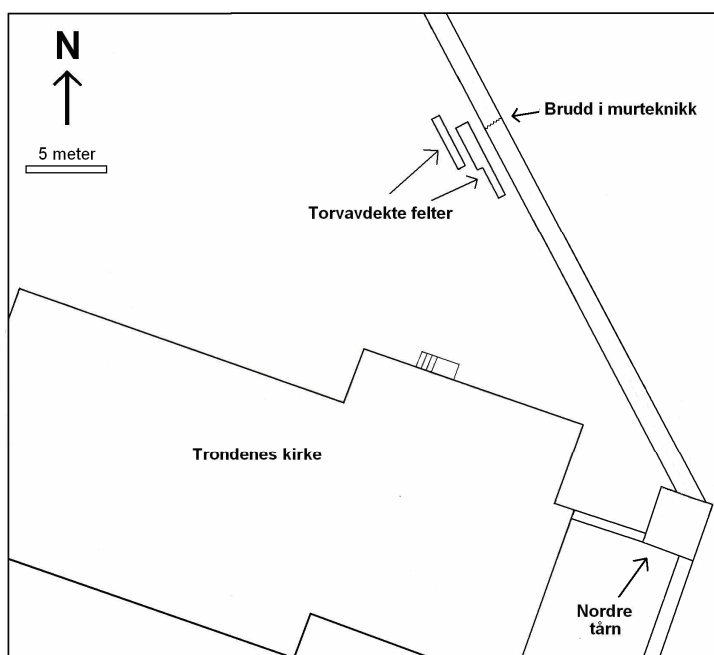
bruddstein og pinningstein i kalkbruk. Det er i dag ikke forband mellom sørmur (M9) og sørtårn (T1), men dette kan ha vært til stede tidligere. Denne delen av kirkegårdsmuren raste ut i 1926, og kan etter utrasingen ha blitt murt opp igjen uten forband. Mellom tårnet (T1) og den korte østmuren (M1) er det imidlertid forband slik at disse virker å være samtidige.

Figur 8. Fall i høyde og endring i murverk i nordøstmuren. Foto: IS

Over dette forbandet er murveggen i tårnet rett, noe som indikerer at østmuren ikke har vært høyere tidligere enn den er i dag. Hadde den vært høyere og i nyere tid rast ned ville den øvre delen av murveggen i tårnet mest sannsynlig være ujevn på grunn av at rester av forbandet hadde stått igjen. Det er imidlertid mulig at den lave kirkegårdsmuren i sørøst har vært forhøyet med en trepalisade, noe som er kjent fra enkelte utenlandske middelalderbefestninger (Kjellberg 1999:35-36).

Det nordligste tårnet (T2) har en ytre høyde på om lag 1,9 meter målt fra kirkegårdens bakkenivå og 1,2 meter innvendig, noe som gjør at tårnets gulvnivå ligger 0,7 meter over bakkenivå. Den ytre høyden varierer imidlertid ganske mye ettersom terrenget på utsiden av tårnet er kupert. Ytre dimensjoner er på 3,5 x 3,3 meter og indre dimensjoner på 1,6 x 1,7 meter, noe som gir en innvendig grunnflate på 2,7 kvadratmeter. Nordtårnet har åpning sørover og gulvflaten i tårnet er forbundet med bakkenivå med trappetrinn i åpningen på lik linje med sørtårnet (figur 7). Murverket er også av samme type, men har forband med kirkegårdsmuren på begge sider. Også her er den delen av tårnets vegg som ligger ovenfor den korte og lave østmuren (M1) helt rett, noe som ytterligere understreker at østmuren ikke har vært høyere enn hva den er i dag. Østmuren og de to tårnene ligger imidlertid på en forhøyning i landskapet, noe som gjør at de ute fra Vågsfjorden virker like høye i landskapet som den 3 meter høye delen av kirkegårdsmuren i nordøst (M3). Forbandet med muren på begge sider betyr at den høye muren i nordøst (M3), tårnene (T1 og T2) og muren mellom tårnene (M1) er samtidige. Begge tårnene ligger på innsiden av østmuren og har yttervegg i vertikalt plan med denne. Massen til selve tårnene ligger altså på innsiden av kirkegårdsmuren.

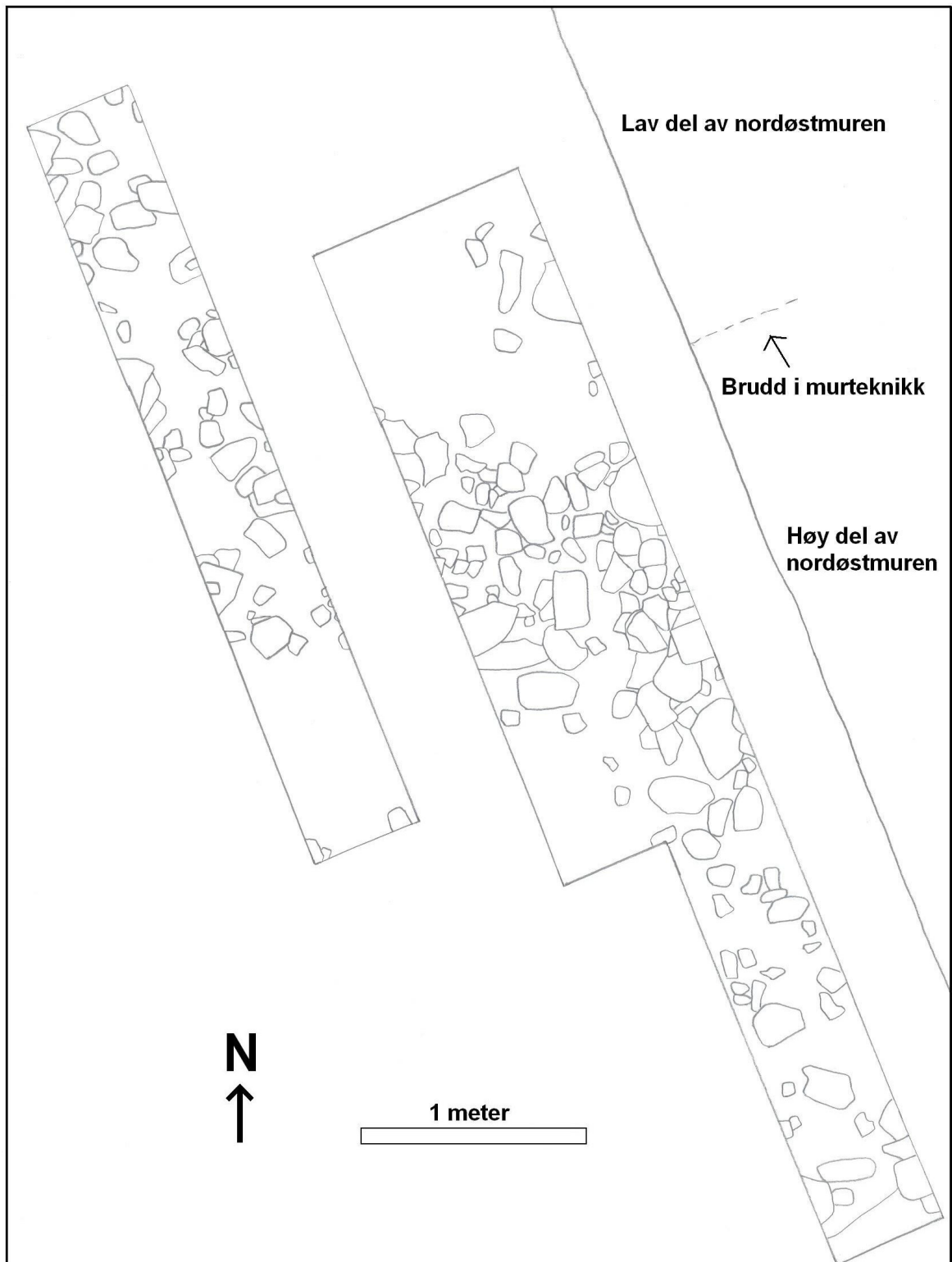

Figur 9. Torvavdekte felter, oversiktstegning.

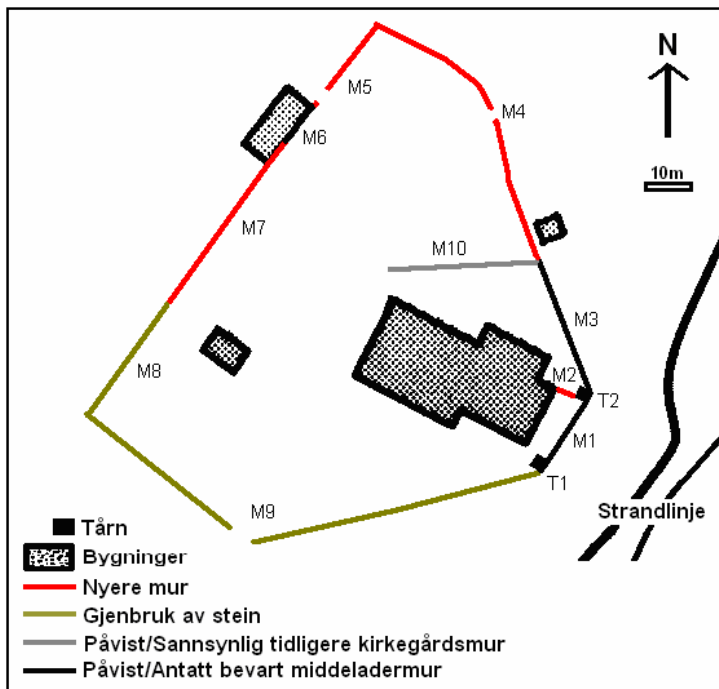
Høydeforskjellen i nordøstmuren indikerer at de forskjellige delene av muren på hver side av endringen er av forskjellig alder. I tillegg er det ikke forband mellom de to typene murverk (figur 8). I september 2004 ble det foretatt en mindre utgraving på innsiden av kirkegårdsmuren innenfor dette skillet (Sørgård 2005). To små, avlange felter parallelt ved nordøstmuren, innenfor bruddet i murteknikk og høyde ble da torvavdekket

(figur 9). Det første området ble avdekket 0,5 meter innenfor nordøstmuren i 0,5-1 meter bredde parallelt med kirkegårdsmuren, og viste at det lå mindre steiner spredt i opptil 1 meters avstand fra kirkegårdsmuren (figur 10). Disse ble tolket til å være steiner som har falt ned fra muren. Dette forklarer at Nannestad i 1750 berettet at muren hadde vært 4,5-5 meter høy, mens den i dag kun er opp imot 3 meter høy. I tillegg kom det til syne rester etter en mur som har strakt seg vestover fra nordøstmuren, i form av en tett steinpakning. Disse restene var kun 1 meter brede, og må derfor tolkes dit hen at muren trolig har vært lavere her enn i nordøst hvor murens bredde på murkronen var rundt 1,5 meter.

To meter innenfor nordøstmuren ble det avdekket et 0,5 x 3,5 meter stort felt, også dette parallelt med kirkegårdsmuren (figur 10). Her var det ikke lenger konkrete rester etter mur, men en ansamling av steiner i den nordvestligste delen av sjakten, mens den sørøstlige delen nesten var uten stein. Dette kan skyldes at jorden er blitt så omrotet på grunn av gravlegginger og eventuelt andre arbeider inne på kirkegården at murrestene er blitt spredt utover et større område. I begge de torvavdekkede feltene ble det funnet rester etter kalkmørtel i forbindelse med stein og murrester. Forlenger man funnet av murrester som ble påvist i det første feltet i en tenkt linje innover på kirkegården vil man få en linje som passerer 3-4 meter utenfor kirkeskipets nordhjørne (figur 11). Langs denne tenkte linjen kan man se en svak forhøyning i bakkenivået. Det er mulig at denne forhøyningen skjuler rester etter en eldre kirkegårdsmur (M10) som er blitt fjernet.

Figur 10. Torvavdekte felter, plantegning.

Figur 11. Rekonstruksjon av kirkegårdsmuren. Bearbeidet ØK-kart.

Sammenfatter vi dette finner vi at tårnene (T1 og T2), muren mellom tårnene (M1) og den sørlige, høye delen av nordøstmuren (M3) har middelalderpreg med ujevnt murverk av bruddstein i kalkbruk og til dels mye pinningstein. Disse murpartiene virker også å være samtidige da det er forband mellom dem. I tillegg har deler av muren under kirkestuen (M6) middelalderpreg, men denne er tidligere blitt tolket

som grunnmur til en profan middelalderbygning. Sørlige del av nordvestmuren (M8) samt muren i sør (M9) kan også tolkes som middelaldermur, men har ikke så distinkt fremtoning som den høye muren, tårnene og muren mellom tårnene, da den i stor grad mangler pinningstein og kun har kalkbruk i de nederste delene. Muren i nord (M4) og nordvest (M5 og M7) er tørrmur uten kalkbruk eller pinningstein og dermed vanskelig å tidfeste. Sett i forhold til middelaldermuren under kirkestuen virker den imidlertid å være sekundær. Det samme gjelder muren mellom det nordligste tårnet og kirken (M2).

Ved bruddet i murteknikk i nordøstmuren ble det funnet rester etter en mur som skrånet vestover mot hjørnet av kirkeskipet (M10). Kalkmørtelen som ble funnet her tyder på at denne muren har vært bygget i kalkbruk. Figur 11 illustrerer hvordan kirkegårdsmuren har gått dersom man legger dette funnet samt forhøyningen i bakkenivå til grunn. Kirkegården har altså tidligere vært mindre enn den er i dag. Sannsynligvis har den blitt for liten, og man har måttet utvide den. I stedet for å frakte ny stein til kirkegården har man tatt ned den muren som ble påvist ved torvavdekkingen (M10). Stein fra denne muren er blitt benyttet i den nye murens sørside (M9) og den sørligste delen av nordvestmuren (M8). Til den resterende delen av den nye kirkegårdsmuren, med unntak av deler av grunnmuren til kirkestuen, har man benyttet ny stein som er fraktet til stedet. Dette har gitt en annen fremtoning for denne muren ved at kalkmørtel har manglet helt.

DATERING AV DE ELDSTE DELENE AV KIRKEGÅRDSMUREN

Når det gjelder datering av murverk fra middelalderen har vi i utgangspunktet flere muligheter. Tradisjonelt har stratigrafi, stilanalyse og eventuelt C14-datering av treverk eller annet organisk materiale blitt benyttet til datering av murverk. I tillegg kommer skriftlige kilder som kan gi opplysninger om alder. For kirkegårdsmuren på Trondenes sitt vedkommende er det ikke funnet materiale som kan benyttes til en datering ved hjelp av C14-metoden. Stratigrafisk er det også problematisk å datere kirkegårdsmuren og den er heller ikke nevnt i de skriftlige kildene.

Det vi står igjen med er stilanalyse. Selv dette blir imidlertid vanskelig siden muren har vært reparert flere ganger, og fordi selve murverket i de antatt eldste delene av kirkegårdsmuren virker noe heterogent. Ser vi på de laveste partiene i den høye delen av kirkegårdsmuren i nordøst, som sannsynligvis også er de delene som har vært minst utsatt for endringer eller reparasjoner, er disse murt med store uregelmessige bruddstein og mindre pinningsstein i mellomrommene, et såkalt gotisk murverk. Dette gjør at vi grovt kan datere kirkegårdsmuren til etter 1250. En rekke usikkerhetsmomenter som for eksempel at vi ikke vet hvilken bygghytte som har arbeidet på Trondenes, at vi vet lite om hvilke ressurser som har vært stilt til rådighet og dermed byggetid, samt hvilket steinmateriale man har hatt tilgang til, gjør at en mer nøyaktig datering blir vanskelig. Mangel på andre murte, bevarte byggverk i regionen, med unntak av kirken, gjør også at sammenligningsgrunnlaget blir snaut. Kirkegårdsmuren mangler dessuten dekorative innslag som klebersteinsdetaljer, noe som kunne gitt oss antydninger om murens alder.

Vi kan imidlertid ut fra det vi vet om kirkens bygningshistorie, forsøke å danne oss et bilde av tidspunktet for konstruksjonen. Selv om kirkegårdsmuren virker forholdsvis enkel i forhold til kirkens vegger må den i det minste ha vært oppført under veiledning av profesjonelle steinhåndverkere. Kirkegårdsmuren er bygget med bruddstein i kalkmørtel og er i hvert fall delvis av skallmurstype. Dette er teknikker som vi må anta at ikke allmuen i nordre del av Hålogaland hadde kjennskap til i middelalderen. Bruk av kalkmørtel forutsetter for eksempel tilgang på kalk samt en større profesjonalisert fremstillingsprosess med brenning, lesking og kalkslåing (Ekroll 1997:74). Det er derfor mest sannsynlig at kirkegårdsmuren er bygget samtidig med at det foregikk andre murerarbeider på Trondenes, og det oppholdt seg profesjonelle murere og steinhåndverkere der. Det blir dermed nærliggende å knytte byggingen av kirkegårdsmuren til byggingen av kirken.

Kirkens bygningshistorie har imidlertid vist seg å være kompleks og åpner for flere tolkninger.

Trondenes kirkes tidlige bygningshistorie

Kirken er omgitt av en påkostet sokkellist av kleber med en attisk profil. Sokkellisten virker å være homogen både med tanke på bergart og profil, noe som har ført til at man har ment at hele kirken må ha vært anlagt under ett. Attisk baseprofil har sitt oppgav på Vestlandet i første halvdel av 1100-tallet og spredte seg utover landet i siste halvdel av århundret, men forekommer andre steder i Norge så langt vi vet ikke etter 1100-tallet (Eide 2005: Under utgivelse).

Portalen mellom kor og sakristi samt vinduet i sakristiets østre vegg gir inntrykk av å være originale, og virker ut ifra steinhuggerdetaljer å bedømme å være fra første halvdel av 1200-tallet (Eide 2005: Under utgivelse). I korets gavlvegg finner vi dessuten et trefoldighetsvindu, noe som er vanlig i norske kirker fra midten av 1200-tallet (Eide 2005: Under utgivelse). Sammenligner man ellers profilene fra kor, sakristi og skip, virker de å være en blanding av romanske og gotiske stilarter, noe som antyder en oppføring av kirken i løpet av 1200-tallet. Korets profiler virker generelt å være noe eldre enn skipets profiler (Ryjord 1913:8).

Tidligere har koret og skipet vært skilt av en korskillevegg, som antakeligvis først ble ombygget på 1400-tallet til en halvvegg med et lektorium på toppen, for deretter å bli fjernet helt på slutten av 1700-tallet (Gjone 1951:110). Midt i korskillevæggen har det vært en korbueåpning, omtrent 3,4 meter bred, altså en åpning mellom skip og kor (Gjone 1951:110). På sidene av korbuen har det vært altre, og her er fortsatt spor etter alterstrucker bevart. Alterstrucker er hittil ikke påvist i noen norsk kirke som er datert senere enn første tredjedel av 1200-tallet (Eide 2005: Under utgivelse). Korbueåpningene i norske kirker ble stadig bredere utover i middelalderen, helt til de forsvant på 1400-tallet, noe vi blant annet ser i Dolm kirke på Hitra (Eide 2005: Under utgivelse).

Dendrokronologiske analyser foretatt på 1990-tallet av treprøver fra de deler av takkonstruksjonen som virker eldst, viste at trevirket som er benyttet i koret er felt i 1399/1400, og trevirket som er benyttet i skipets tak ikke er eldre enn 1434 (Storsletten 1998:9). Vi har bevart en uspesifisert kvittering fra 1442 for snekkerarbeider som er gjennomført på Trondenes kirke (Marstrander 1916:7). Denne kvitteringen støtter opp under den dendrokronologiske dateringen av takverket, og kan være utferdiget av

tømrmesteren like etter at taket på skipet var ferdigstilt. Skipets vestre sperrefag omsluttet av den vestre gavlmuren slik at denne muren sannsynligvis er 1400-tallsmur.

Til tross for at kirken har kalkede vegger er det mulig å studere murverket innenfra i korets østre gavltrekant og skipets vestre gavltrekant, hvor det ligger åpent til. Ole Egil Eide (2005: Under utgivelse) har sett på murverket og funnet at den nederste delen av korets gavltrekant har et romansk murverk med jevne skift, smale fuger og er nesten uten pinning. Romansk murverk virker her i landet å ha blitt avløst av gotisk murverk i siste halvdel av 1200-tallet (Lidén 1974:11). I den øvre delen av korets østgavl fant Eide en annen type murverk uten jevn skiftegang. Steinene her er av vekslende format, og det er store felt med pinningstein innimellom. Den eldste kjente forekomsten av slikt murverk er ifølge Eide fra Håkonshallen i Bergen, og er datert til 1250-tallet. Skiftet i muringsteknikk kan enten skyldes et opphold i byggearbeidene eller en senere ombygging.

Dette gir oss tre muligheter. Den første er at koret nesten ble ferdigbygget på 1200-tallet, for så å stå med bare halv gavltrekant og uten tak i 100-150 år før gavlen ble ferdigmurt og taket lagt rundt 1400. Med de ressurser som tydeligvis har vært stilt til rådighet ut ifra størrelse på kirken og sokkellistens utforming å bedømme, synes denne hypotesen lite sannsynlig. Etter å ha utført så mye arbeid på koret er det lite trolig at man ikke har gjort ferdig øverste del av gavltrekanten, om nødvendig med trevegg i øverste del om kompetanse og ressurser til å bygge i murverk ikke har vært til stede. Gavltrekanter i treverk er kjent fra flere andre steinkirker her i landet (Ekroll, personlig meddelelse). Med så lite arbeid gjenstående virker derfor ett lengre opphold i byggearbeidene usannsynlig.

Den andre muligheten er at vi har hatt et kortere avbrudd i byggingen, og at nye håndverkere har innført en ny stilart etter en pause i byggearbeidene som kan ha vært alt fra noen vinter måneder til noen få år. Det tredje alternativet er at heterogeniteten i murkarakter skyldes en ombygging. Koret er blitt ferdigstilt i romansk murverk, eventuelt med øverste del av gavlveggen i treverk, for så å ha blitt ombygget rundt 1400 på en slik måte at øvre del av gavltrekanten har blitt revet og murt opp med gotisk murverk. Begge de to siste hypotesene innebærer at koret har blitt bygget ferdig alt på 1200-tallet, og at taket i koret er skiftet ut etter 100-150 års tid.

En horisontal innvendig markering i skipets vegger litt over vindusnivå, indikerer at skipet er bygget i to faser (Eide 2005: Under utgivelse). Første fase virker ut fra portalene og vinduene å være fra siste halvdel av 1200-tallet. Skipets gavltrekant i vest er oppmurt med

en tredje form for murverk, ulik de to typene vi har i korets østre gavltrekant. Gavltrekanten er i skipet murt med uregelmessige skift med avrundet stein av noenlunde homogent format, og noe bruk av pinningstein. Dette vil si at kirken har stått med et halvveis ferdigbygget skip, uten tak, i 100-150 år. Murkronene må i så tilfelle ha vært beskyttet mot vanninntregning med en eller annen form for overdekning.

Etter at man fikk de dendrokronologiske dateringene av takverket har imidlertid kunsthistorikeren Vidar Trædal (1998) foretatt en analyse av steindetaljene ved kirkebygget, og funnet at de ikke entydig kan tolkes som indikasjoner på at kirken hovedsakelig er bygget på 1200-tallet. Detaljene fra steinutsmykningen viser ifølge Trædal at kirken er blitt bygget for en stor del uten kontakt med noen enkelt, etablert bygghytte, da man ikke finner noe helhetlig stilhistorisk slektskap med noen annen enkeltstående steinbygning fra middelalderen.

Kirkebygget synes derimot å ta stiltrekk fra flere andre bygg. Detaljene er sprikende og henleder ikke oppmerksomheten mot noen spesiell periode. Grunnen til dette må ifølge Trædal være at kirken ble oppført i en periode da de tradisjonelle bygghyttene var i tilbakegang og byggherren på Trondenes ikke hadde noe etablert, profesjonelt byggemiljø han kunne benytte. I stedet ble inspirasjon hentet fra flere andre byggverk. 1300- og 1400-tallet var en periode hvor Norge stagnerte økonomisk og oppføring av store steinbygninger var en sjeldenhet. Denne perioden kan derfor, ifølge Trædal, også ut fra et kunsthistorisk utgangspunkt være en sannsynlig byggeperiode.

Det er dessuten lite sannsynlig at kirken har vært bygget i kong Haakon Håkons regjeringstid, som var fra 1217-1263, ettersom den ikke er listet opp i hans saga som ellers gir en oversikt over alle viktige bygninger fra hans regjeringstid (Ekroll 1997:302). En alternativ hypotese som Trædal fremsetter er at kirkebygget har vært påbegynt i første halvdel av 1300-tallet, men at det har blitt avbrutt av pesten som kom på midten av 1300-tallet, for så å ha blitt tatt opp igjen på slutten av 1300-tallet.

Det romanske murverket i nedre del av korets gavltrekant blir likevel vanskelig å forklare ut i fra Trædals hypotese. Er kirken påbegynt først på 1300-tallet har romansk murverk vært i bruk lengre her i landet enn hva som tradisjonelt har vært antatt. Murverket trekker nok heller dateringen bakover i tid, og det virker dermed mer sannsynlig av byggestart har vært i siste halvdel av 1200-tallet, for så å ha blitt avbrutt en gang på 1300-tallet og

gjenopptatt på slutten av århundret. Sokkellistens 1100-tallspreg og en del andre detaljer som peker på en eldre byggeperiode blir likevel vanskelig å forklare.

Noen klar konklusjon er vanskelig å trekke. Det virker imidlertid ut ifra det vi vet i dag mest sannsynlig at byggingen av kirken har foregått i flere faser, og at den har tatt til i første halvdel av 1200-tallet. I første hovedfase, som har pågått frem mot 1300, har koret og muligens sakristiet blitt bygget ferdig, samt at skipets vegger virker å være oppført til et nivå noe over vindushøyde. Vi kan imidlertid ikke være sikre på om koret har fått tak nå eller først rundt 1400. At koret skal ha stått over 100 år uten tak virker imidlertid lite sannsynlig. I andre hovedfase, fra slutten av 1300-tallet til 1440 har koret fått nytt tak og skipet blitt ferdigbygget.

Et alternativ er at byggingen av kor, sakristi og skip er påbegynt i siste halvdel av 1200-tallet, for så å ha blitt avbrutt på 1300-tallet, muligens av pestkatastrofene. Byggingen har blitt tatt opp igjen på slutten av 1300-tallet når økonomien har kommet på fote etter pestangrepene og inntektene av tørrfiskeeksporten virkelig har fått store proporsjoner. Øverste del av korets østgavl og tak på koret er lagt rundt 1400. Skipets vegger har blitt ferdigstilt etter dette, og tak lagt på skipet på 1430-tallet.

Kirkegårdsmurens eldste deler

De eldste delene av kirkegårdsmurens murverk virker til tross for sin heterogenitet å ha mest til felles med øverste del av korets østlige gavltrekkant og mindre med skipets vestre gavltrekkant, uten at vi kan dra denne sammenligningen for langt (Eide, personlig meddelelse). Går vi ut ifra at arbeidet med bygging av kirken er startet på 1200-tallet peker dermed slutten av 1200-tallet, slutten av 1300-tallet og i noe mindre grad 1430-årene seg ut som sannsynlige byggeperioder for de eldste delene av kirkegårdsmuren. Regner vi derimot med at byggearbeidene på kirken har tatt til mot slutten av 1200-tallet, må periodene 1300-1350, slutten av 1300-tallet og i noe mindre grad 1430-årene være de mest aktuelle periodene. Vi må likevel ta et forbehold da kirkegårdsmuren kan være bygget i forbindelse med at bygningene på prestegården ble oppført. Disse er i stor grad forsvunnet og vi kan derfor ikke vite når disse har blitt oppført. Det er likevel grunn til å tro at også disse er oppført i samarbeid med arbeider på kirken.

Trusselen mot Trondenes ser i stor grad ut til å ha oppstått på 1320-tallet da konflikten mellom Novgorod og Norge ekspanderte (se kapittel 2). Dette gjør det lite sannsynlig at muren er eldre enn første halvdel av 1300-tallet. Angrepene opphører i stor grad rundt

1440. Vi har mindre sammenstøt helt til ut på 1500-tallet, men disse har ikke truet Trondenes. Trusselen var altså reell mellom 1320 og 1440, og den befestede delen av kirkegårdsmuren er derfor mest sannsynlig anlagt i denne perioden.

Konklusjonen må bli at kirkegårdsmuren er oppført samtidig eller kort tid etter at kirkebygget, eller deler av dette, var oppført. Sammenligner man dette med de periodene man har hatt et behov for å befeste kirken peker perioden 1320-1350, 1390-tallet og 1430-tallet seg ut. Spesielt de to første periodene virker sannsynlige med tanke på at kirkegårdsmuren virker å ha mest til felles med den murtypen som er benyttet i øverste del av kirkens østre gavltrekannt.

OPPSUMMERING OG KONKLUSJON

Kirken som sto på Trondenes antas å ha vært en trekirke frem til den store steinkirken som står der i dag ble påbegynt. Foreløpig vet vi ikke sikkert når dette skjedde, men det antas at arbeidene med å bygge en steinkirke tok til enten på starten eller slutten av 1200-tallet.

Kirken ser deretter ut til å ha vært bygget i flere faser, og har sett ut tilnærmet slik det gjør i dag rundt 1440. Arbeidet har imidlertid pågått helt til ut på 1500-tallet (Ekroll 1997:301).

Det faktum at Trondenes kirke er Nord-Norges desidert største kirkebygg fra middelalderen, langt mer imponerende enn noe annet Nordnorsk middelalderbygg av noen art, muligens med unntak av Vardøhus, tilsier at andre krefter enn befolkningen på Trondenes eller i Sør-Troms har stått bak byggingen. Mer sannsynlig er det at sentrale kirkemyndigheter i Nidaros har stått bak oppføringen av kirken, og dermed også kirkegårdsmuren. Det virker også som man alt fra starten har bygget kirken med tanke på en større geistlighet og et slags kirkelig administrasjonssentrum, noe også de profane bygningsrestene tyder på. At man valgte å bygge en så imponerende kirke på Trondenes kan skyldes den særstilling kirken hadde som en slags grensekirke mot *hedningene* i nord, og byggingen av en så kostbar kirke lot seg gjennomføre på grunn av de veldige inntektene prestegjeldet genererte utover i middelalderen. Det faktum at byggearbeidene har foregått i forskjellige trinn og over så lang tid tyder imidlertid på at finansene har blitt presset til det ytterste for å få reist kirken.

Kirkens sakristi er utformet slik at det nærmest er brann- og tyverisikkert, og virker som det har vært benyttet til oppbevaring av viktige dokumenter og verdifulle gjenstander. Dette vitner om at kirkestedet har vært et viktig administrasjonssentrum og at man dermed

har hatt behov for sikker oppbevaring. Dette kan også spor etter flere profane steinbygninger og muligens også kjellerne tyde på. Profane murte steinbygninger var forbeholdt viktige og innflytelsesrike funksjoner, og tyder på at Trondenes har vært mer enn en vanlig hovedkirke.

De eldste delene av kirkegårdsmuren er tårnene, muren mellom tårnene og den høye muren i nordøst. Noen nøyaktig datering av denne delen av kirkegårdsmuren er vanskelig, men den er mest trolig oppført i sammenheng med andre arbeider på kirken, muligens på 1430-tallet, eller noe mer sannsynlig i perioden 1320-1350 eller på 1390-tallet. Størrelsen på kirkegården gjør at kirkegårdsmuren umulig kan ha vært et befestet anlegg slik den fremstår i dag. Til dette har den krevd alt for stor besetning. Undersøkelser i september 2004 viste da også at kirkegården opprinnelig har vært mindre enn den er i dag.

Undersøkelsene viste at den ut mot havet har bestått av en høy del i nordøst, og en lavere del på høyden i øst flankert av to tårn. Vi har ingen indikasjoner på at det har vært flere tårn med unntak av klokketårnet i sør som Nannestad nevnte i 1750 (se kapittel 1). Inn mot landsiden i nord har kirkegårdsmuren vært lavere enn i nordøst. Vi har pr. i dag ingen mulighet for å si noe om hvordan den har artet seg sett fra sør eller vest. Høyden på muren i nordøst og knausen i øst har gjort at muren fra havet har sett høy og sterk ut, mens den fra landsiden antakeligvis har hatt fremtoning som en mer ordinær kirkegårdsmur, i hvert fall på nordsiden.

KAPITTEL 4

TRONDENES SOM BEFESTET KIRKESTED

FORTIFIKATORISK ANALYSE

I Nord-Europa ble det i middelalderen bygget både murte befestninger og jord- og trebefestninger. De første murte befestningene etter kontinental tradisjon her i landet fikk vi med Sverre Sigurdsson sine befestninger på Steinberget utenfor Trondheim og i Bergen fra siste halvdel av 1100-tallet.

De nye *kontinentale* befestningene kan grovt deles i tre typer (Nordeide 2000:56).

Ringmursbefestningen besto av en høy ringmur, gjerne med mindre tårn i muren. Inne på det befestede området kunne man da bygge forlegninger, staller, lagre, kapeller og andre bygninger som ble beskyttet av ringmuren. Et eksempel på denne typen befestning er trolig det eldste Vardøhus.

Den annen typen var *enkelthusbefestningen*, et befestet steinhus, hvor alle funksjoner ble samlet i ett enkelt bygg. Første etasje var gjerne bygget uten vinduer og dører, og man måtte benytte en trapp eller stige for å komme til inngangen. Var befestningen truet kunne trappen som førte til inngangen fjernes. Den største fordelen med enkelthusbefestningene var at de samlet forsvarerne på et sted, slik at man fikk et mer konsentrert forsvar. Dette førte til at man ikke trengte så stor besetning for å forsvare denne typen befestning.

Ulempen var at man ikke hadde det beskyttede området innenfor ringmuren hvor man kunne samle flyktninger, buskap, eiendeler eller forlegge ekstra tropper.

Enkelthusbefestningene kunne altså ikke beskytte en stor lokalbefolkning på samme måte som ringmursbefestningene. Mjøskastellet kan stå som eksempel på slike befestninger her i landet. Mjøskastellet hadde muligens ringmurer i tillegg, men ringmuren har vært svak og steinhuset vært dominerende. Også mange av de svenske og danske forsvarskirkene kan regnes med til denne kategorien.

Den tredje typen var en *kombinasjon* av de to første, og ble dominerende i Norge som i mange andre land. Disse anleggene besto av en ringmur med en eller flere enkelthusbefestninger innenfor, eller bygget som en del av ringmuren. En slik kombinasjon gjorde at man fikk et lagdelt forsvar der man kunne oppgi murene hvis disse ble stormet og

fortsette forsvaret fra det befestede huset. En slik mulighet hadde man ikke i rene ringmursbefestninger. De mest avanserte og påkostede av disse kombinerte anleggene, som for eksempel middelalderens Akershus, besto av en eller flere større enkelthusbefestninger og ofte bare en liten ringmur. Ulempen med disse kombinerte anleggene var at de til dels var meget ressurskrevende.

I tillegg til de murte befestningene fortsatte man å bygge og å benytte *jord- og tømmerbefestninger* gjennom middelalderen (Fischer 1951:42). Disse var mindre ressurskrevende og raskere å bygge enn de murte anleggene. Ved god utnyttelse av terrenget kunne jord- og tømmerbefestningene være nesten like gode fortifikasjoner som murte befestninger. Mange av jord- og tømmerbefestningene i Nord-Europa var bygdeborger, altså anlagt på høydedrag det var vanskelig å komme opp på.

Alle disse typene befestninger hadde sine fordeler og ulemper. Hvilken type man valgte å anlegge ble i stor grad bestemt av trusselen og ressurser til rådighet.

Enkelthusbefestningene var generelt lite egnet som baser for offensive operasjoner da det ikke var mulig å stasjonere større avdelinger med kavaleri eller infanteri der eller oppbevare store mengder forsyninger, men godt egnet som tilfluktssted for en mindre gruppe som for eksempel en stormannsfamilie og deres hushold. Ringmursbefestningene og de kombinerte anleggene var godt egnet som baser for offensive operasjoner. De kombinerte anleggene var de sterkeste befestningene, men veldig ressurskrevende. Ringmursbefestningene var generelt en god del svakere enn de andre to typene murte befestninger. Jord- og trebefestningene var ofte benyttet som tilfluktssteder for en lokalbefolkning ettersom de var enkle og lite ressurskrevende å bygge, og ikke i så stor grad forutsatte spesialkompetanse.

Siden den politiske og økonomiske situasjonen, befolkningstettheten, den våpenteknologiske utviklingen og terrengforholdene i de forskjellige regionene av Nord-Europa var svært ulike, var det også store variasjoner i type og antall befestninger fra region til region. Vi finner for eksempel de fleste og mest avanserte middelalderbefestningene i Norge, som Tønsberghus, Akershus og Bohus, på Østlandet og i Båhuslen. I tillegg hadde vi på Østlandet mindre, murte befestninger, som for eksempel Valdisholm, som har utnyttet terrengforholdene godt og derfor var forholdsvis sterke. Grunnen til at vi finner flest befestninger her er at dette var et konfliktfyllt og relativt tett befolket område med et terreng som favoriserte kavalerioperasjoner, og befestningene utgjorde viktige baser for slike operasjoner (Ersland og Sandvik 1999:20).

Kirkegårdsmurens fortifikatoriske verdi

Et minimumskrav man stiller til en befestning fra et rent fortifikatorisk utgangspunkt, er at den setter forsvareren i en gunstigere stilling enn angriperen. For i praksis å oppnå dette måtte befestningene i middelalderen være bygget slik at de ytet forsvareren en viss beskyttelse mot angriperens våpen samtidig som de ga forsvarerne mulighet til å benytte sine våpen effektivt. Det måtte i tillegg være vanskelig for angriperen å bryte ned eller antenne forsvarsverkene, for slik å sette dem ut av funksjon. Disse overordnende prinsippene måtte så oppfylles i overensstemmelse med forsvarerens tilgjengelige ressurser samt en vurdering av trusselen.

Høydeforsvar var det mest sentrale taktiske prinsippet ved middelalderens befestninger. Kombinert med dekning av størst mulig del av kroppen, i form av ett eller annet form for *brystvern*, gjorde høydeforsvar det mulig for forsvarerne å oppnå lengre rekkevidde med sine skyte- og kastevåpen enn angriperne, samtidig som de fikk bedre oversikt og ikke kunne rammes med hugg- eller stikkvåpen. Ringmurens funksjon var, i tillegg til å gi beskyttelse for folk, dyr og bygninger inne på det befestede området, å gi forsvarerne den taktiske høydefordelen. Var befestningene bygget på høydedrag gjorde terrengforholdene ofte at høydefordelen ble oppnådd, og behovet for høye murer var dermed ikke så påtrengende. Befestninger anlagt på flatmark var i større grad avhengig av høye murer for å gi forsvarerne høydefordelen. Mens høydefordelen gjorde at en angriper ikke kunne ramme forsvarerne med stikk eller huggvåpen, var brystvernets funksjon å beskytte forsvarerne mot fiendtlige skyte- og kastevåpen.

Selve kirkegårdsmuren på Trondenes er som det går frem av kapittel 3 svært uensartet. Den svært varierende høyden kan i utgangspunktet bety at vi har å gjøre med en befestning som aldri ble bygget ferdig, men i stedet ble en del av en vanlig kirkegårdsmur. Nannestad skrev i 1750 at forsøk på å bevare muren var gjennomført (Wolff 1942). Disse vises også i dag i form av spor etter store reparasjon på den nordøstlige, høye delen av muren. Dette betyr at man har ønsket å opprettholde høyden på muren her. Det er benyttet kalkmørtel i de reparerte delene, noe som tyder på at reparasjonene antakeligvis er gamle. Har det vært snakk om en befestet kirkegårdsmur som aldri ble bygget ferdig, er det vanskelig å finne noe grunnlag for de omfattende reparasjonene. I et slikt tilfelle hadde det vært tilstrekkelig å reparere muren slik at den fikk en høyde på om lag 1,5 meter. Det virker i stedet som man har ønsket å opprettholde høyden på 3-5 meter ut i fra reparasjonene å bedømme. Dette må bety at muren har hatt en funksjon man har ønsket å opprettholde.

Muren mellom tårnene ser ut fra mangel av rester etter forband i tårnene ikke ut til å ha vært høyere enn den er i dag (se kapittel 3). Denne delen av muren ligger på et lite høydedrag, men dette har så svak stigning at det ikke kan ha vært til vesentlig hindring for en angriper. På de andre sidene, unntatt i nordøst, er muren så smal at den i utgangspunktet vanskelig kan tenkes å ha vært opp mot fem meter høy. I befestninger anlagt på flat mark var gjerne murbredden større enn befestninger anlagt på steder der terrenget var til hinder for en angriper. Ringmuren på Vardøhus skal for eksempel ha vært 2 meter bred, og på Kongsgården i Oslo 2,5 meter bred (Eriksson 1995:142f, Bratrein 2002:179). Det er imidlertid en mulighet for at kirkegårdsmuren på Trondenes har vært både bredere og høyere tidligere, og at den har fått redusert sine dimensjoner ved at stein er tatt herfra og benyttet til en utvidelse av kirkegården.

Det faktum at de murrestene som ble påvist ved utgravningen på innsiden av den høye muren i nordøst ikke var bredere enn en meter mens den høye muren i nordøst er opp mot halvannen meter bred, taler imidlertid mot dette. Hadde muren på ett eller annet tidspunkt vært bredere burde de gjenværende restene også vært bredere. Har muren i nord vært like høy som muren i nordøst burde murrestene altså ha hatt samme bredde. Ut fra et rent fortifikatorisk synspunkt burde man forvente den høyeste og kraftigste delen av muren her mellom nord og vest hvor terrenget på utsiden stiger, og ikke mot nordøst hvor terrenget på utsiden faller.

Forsvarsverkene kan imidlertid ha vært høyere ved at det har vært palisader av tømmer oppå muren, noe vi ser fra andre ringmurer (Kjellberg 1999). Vi kan altså tenke oss en mulighet for at kirken har vært omgitt av en ringmur med trepalisade oppå et murfundament på alle sidene unntatt i nordøst hvor muren har vært høy (se kapittel 3). Det virker imidlertid noe underlig at man skulle ha hatt en høy mur på en side og lav mur med trepalisader ovenpå på de andre sidene.

Har ikke forsvarsverkene vært høyere enn det størstedelen av kirkegårdsmuren er i dag, vil ikke muren ha gitt forsvarerne noen høydefordel i det hele tatt siden bakkenivået er det samme like utenfor muren som det er på innsiden av muren. Lengre inn på kirkegården stiger terrenget mot kirken. Dette betyr at muren heller ikke har gitt noe dekning for forflytninger inne på kirkegården unntatt i nordøst. Har ikke muren vært høyere enn den er i dag, eventuelt forhøyet med en trepalisade, har den i praksis kun utgjort et brystvern bygget i bakkenivå. Også dette var en fordel i strid, noe vi blant annet ser eksempler på under hertug Skules kampanjer på Østlandet i 1240 da muren rundt Hallvardskirkegården i

Oslo ble benyttet for å gi dekning (Fischer 1951:207ff). Dette er imidlertid ikke tilstrekkelig til at vi kan kategorisere kirkegårdsmuren på Trondenes som en befestet kirkegårdsmur.

Mens ringmuren skapte en høydebarriere mellom forsvarer og angriper slik at det ble vanskelig for angriperne å komme inn på forsvarerne, måtte det også være forordninger slik at forsvarerne kunne komme opp over muren å se og skyte på angriperne. Ofte utgjorde murkronen i ringmuren et så bredt platå at man kunne bygge en tynnere mur, et *brystvern*, på den ytterste delen, samtidig som den innerste delen var så bred at den dannet en *skyttergang* forsvarerne kunne stå, forsvare og forflytte seg på (Lovén 1996:31). Antar vi til tross for all tvil at kirkegårdsmuren på Trondenes har vært høyere eller eventuelt forhøyet med en trepalisade, ville den uansett vært for smal til at en slik løsning har vært praktisk mulig. Her må vi derfor anta at den øverste delen av kirkegårdsmuren også må ha utgjort brystvernet.

Allerede Philo av Bysants beskrev i et verk om teknologi og militær arkitektur fra 120 f.Kr. at selve ringmuren kunne bygges uten skytterganger, og at man under beleiring i stedet kunne reise stillaser bak murene som fungerte som skyttergang (Toy 1955:30). Vi har ingen rester eller funn som indikerer at et slikt stillas noen gang har vært reist på innsiden av muren, men det behøver ikke bety at dette ikke har vært tilfellet. Slike stillaser har vært enkle å reise, og det er dermed også mulig at de kun er blitt reist i de tilfeller hvor faren for angrep har vært overhengende. I et område hvor faren for angrep ikke har vært vedvarende, og man har hatt mulighet for noe forvarsel gjennom et vardesystem eller egne utkikker, har dermed en slik anordning for skytterganger vært praktisk. I og med at vi ikke har dokumentert noe angrep på Trondenes er det også mulig at slike stillaser aldri har blitt satt opp.

Befestninger anlagt på flatmark var ofte omgitt av en *grav* (tørr eller med vann). Gravens funksjon var å hindre fienden å komme inntil murene slik at disse kunne brytes ned eller stormes (Lovén 1996:30). Problemet med vanngraver var at de kunne fryse til på vinteren. Ved den befestede kirkegårdsmuren på Trondenes er det ikke spor etter grav. Dette har gjort at dører og porter i ringmuren har vært utsatt for bruk av murbrekkere, og at man enklere har kunnet storme murene. Selv om vi ikke vet noe om karelerne og russerne benyttet seg av murbrekkere, må det ha vært forholdsvis åpenbart at rambukker ville vært et meget anvendelig våpen for å bryte ned denne typen befestning (Sagvolden 2003:197). Rambukker kunne forholdsvis enkelt konstrueres fra trær som man hogde i nærområdet, og

trengte ikke medbringes av angriperne. Mangel på graver har også gitt angripere gode muligheter til å komme innpå muren for å underminere eller bryte den ned, noe som var en velkjent taktikk for karelerne og russerne (Sagvolden 2003:197).

Romerne bygde mindre *tårn* som deler av sine ringmurer hvorpå de utplasserte artilleri, antakeligvis primært til bruk mot fiendtlige beleiringsmaskiner (Fischer 1951:115, Thomson 1975:16). Tårnene i middelalderbefestningenes ringmurer har nok sitt opphav i den antikke militærarkitekturen siden tårn ikke er kjent fra jernalderens bygdeboger (Fischer 1951:39, Mogren 1998:42). Tårnene kunne utgjøre enheter i forsvaret som det skulle være mulig å forsvare selv om deler av murene ble erobret. Fra tårnene kunne man gå til motangrep for å ta tilbake de skyttergangene som angriperen kontrollerte. Tårnene kunne også bygges slik at de stakk ut fremfor ringmuren på utsiden og dermed ga forsvarerne muligheten til å skyte langs med muren, noe som var langt mer effektivt enn å skyte ut fra murene. Dette kalles flankeringsprinsippet (Mogren 1998:47).

Tårnene på østsiden av kirkegårdsmuren på Trondenes ligger på innsiden av muren og utnytter ikke flankeringsprinsippet til tross for at de ligger i hjørner på ringmuren, noe som er vanlig for flankerende tårn. Tårnene har inngang mot hverandre, noe som gjør at det ikke har vært meningen at man skulle entre skytterganger fra tårnene. Gulvarealet i tårnene er kun 2-3 kvadratmeter, og bare et par forsvarere har hatt muligheten til å operere effektivt ut fra tårnene med bue eller armbrøst under et angrep. Til sammenligning har det minste tårnet på Tønsberghus et gulvareal på i overkant av 8 kvadratmeter og hele tårnet ligger på utsiden av muren slik at falankeringsprinsippet benyttes (Eriksson 1995:50). Det lave gulvnivået inne i tårnene kan tolkes dit hen at tårnene ikke var særlig høyere opprinnelig, enn de er i dag. Dette er det imidlertid vanskelig å si noe sikkert om. Tårnene kan ha hatt en treoverbygning til tross for at det ikke finnes funn i dag som tyder på dette. Nannestad beretter om hvelvede oppganger til tårnene, noe vi ikke har rester etter i dag (se kapittel 1). Dette betyr at tårnene har vært annerledes tidligere, muligens noe høyere enn de er i dag.

Tårnene ligger veldig tett, om lag 13 meter fra hverandre. Til sammenligning ligger de nordvestlige tårnene på Tønsberghus med 24-38 meters mellomrom (Eriksson 1995:50). Det er ikke funnet indikasjoner på at det har stått noe tårn i hjørnet mellom nordøstmuren og nordmuren der torva ble fjernet og murrestene fra nordmuren avdekket. Det hadde vært langt mer fordelaktig å plassere ett tårn i et av hjørnene diagonalt i forhold til kirken i stedet for ett i hver ende av den korte østmuren. Samlet sett kan vi si at tårnene nesten er verdiløse fra et fortifikatorisk synspunkt.

At tårnene skulle være utsiktstårn eller vakttårn er den mest vanlige forklaringen og ble opprinnelig fremsatt av biskop Nannestad i 1750 (se kapittel 1). Også flere andre har senere sluttet seg til denne forklaringen (for eksempel Simonsen og Harr 1980:16-17, Eilertsen 2001:101). Problemet med denne forklaringen er at tårnene heller ikke er særlig egnet som utkikkstårn. For det første ville man fått bedre oversikt fra vinduet i øvre del av østgavlen i koret eller fra et tårn på kirkens tak, og for det andre er utsikten nordover svært begrenset på grunn av Trondeneshalvøya. En utkikkspost oppå fjellet ytterst på Trondeneshalvøya ville vært langt bedre hvis man fryktet angrep nordfra med skip. Kort avstand ned til kirkestedet og bygda ville ført til at man har kunnet varsle raskt. Hvis man anser tårnene som vakttårn for å overvåke nærområdet ville det fortsatt vært mest praktisk å ha anlagt dem diagonalt, og lite hensiktsmessig med begge to i den korte østmuren.

En stor svakhet ved befestningen på Trondenes er at *vanntilførsel* ser ut til å ha manglet i anlegget. Vann var nødvendig for husholdet ved beleiringer, men også for å slukke branner, og vanntilgang, som oftest i form av brønner, var helt nødvendig (Loven 1996:32). På Trondenes er det ikke spor etter verken brønner, oppkom eller bekker som har gått gjennom anlegget. Vi har heller ingen ting som tyder på at det har vært noen sisterner innenfor ringmuren, men kan ikke utelukke dette siden taket på kirken har blitt skiftet etter reformasjonen (se kapittel 3). Siden trusselen besto av mindre, korte angrep har likevel vannbehovet vært beskjedent, og det kan tenkes at vann ble oppbevart i tønner.

Terrenget stiger nordvest for kirken, og dette må ha vært en stor ulempe fra et fortifikatorisk utgangspunkt. En langbue har en rekkevidde på 200 meter og armbrøst 350 meter (Brice 1984:12). Dette betyr at med en bue ville en angriper fra åsryggen vest for kirkegårdsmuren kunne sett og angrepet enhver som beveget seg innenfor befestet område. Selv om effektiv rekkevidde for disse skytevåpnene er langt kortere enn det som er oppgitt ovenfor, ville man ha hatt god sjanse til å treffe forsvarere som beveget seg innenfor det befestede området hvis man var flere som skjøt samtidige salver. Dette må ha gjort det veldig risikabelt å forflytte seg fra den ene siden til den andre av det befestede området.

Kirken

Ved en analyse av en middelalderbefestnings fortifikatoriske verdi er det ikke tilstrekkelig bare å se på selve forsvarsverkene. Også andre strukturer i befestningens nærområde har betydning. Disse kan ha store konsekvenser for selve festningsverkene. Selve kirken på Trondenes har ingen forsvarsfunksjon. Den har for mange og for lett tilgjengelige portaler.

Vindusåpningene kan ha vært benyttet som skyteskår, men kirken har for få vindusåpninger til at man har hatt muligheten til å yte tilstrekkelig motstand mot selv mindre angrep. Fra enkelte retninger har man dessuten hatt muligheten til å nærme seg kirken nesten uten fare for å bli beskytt på grunn av blindsoner.

Å bygge kirken på Trondenes som en *forsvarskirke*, altså en enkelthusbefestning, virker å ha vært et langt bedre alternativ enn å bygge en befestet kirkegård ut fra et rent fortifikatorisk ståsted. De tykke murene til kirken ville ha vært langt vanskeligere å bryte ned enn den tynne og relativt lave kirkegårdsmuren. Utoverhengende *skytergallerier* langs kirkeveggenes murkrone ville ha gjort det mulig å yte et aktivt forsvar. Skytergallerier, som vi ser på befestninger flere steder ute i Europa, var bygget i tre og var i praksis innebygde balkonger som hang øverst på utsiden av befestningsmurene, og ofte kun ble satt opp når det var fare for at befestningen kunne bli angrepet (Thomson 1975:79). Disse var ofte trukket med storfehud slik at de ikke så lett kunne antennes og hadde skyteskår både i sidene og i gulvet slik at forsvarerne kunne skyte på angriperne både på avstand og ved murfoten.

Figur 12. Skytergallerier på en modell av Trim castle. Foto: IS.

Skytergallerier festet til kirkens mur oppe ved murkronen ville gjort at bueskyttere har kommet så høyt opp at de har fått lengre rekkevidde og bedre oversikt enn hva de hadde langs med kirkegårdsmurens murkrone. Et alternativ hadde vært å anlegge et brystvern langs kirkemurens murkrone og et noe tilbaketrukket tak slik at man fikk en skyttergang oppe på murkronen. Sammen med færre og mer høysittende portaler, graver utenfor portalene og eventuelt skyteskår i selve murverket, ville dette blitt en meget

effektiv befestning trusselen tatt i betraktning. Mangelen på vanntilførsel ville imidlertid fortsatt vært til stede, forutsatt at ikke kirken hadde sistene, men dette ville bare vært en mindre ulempe all den tid angrepene besto av mindre overfall. En slik forsvarskirke ville sannsynligvis kunne huse store deler av bygdas befolkning samt en god del av deres eiendeler. Hadde Trondenes kirke vært bygget med nevnte innretninger hadde det ikke vært behov for mer enn 20-30 mann for å kunne forsvare kirken mot langt større angripende styrker.

Vi er ikke sikre på når kirken ble bygget. En grunn til at kirkebygget ikke er befestet og at det i stedet er bygget en befestet kirkegårdsmur kan derfor være at kirken ble bygget i fredstid, og at kirkegårdsmuren ble befestet i ettertid når en trussel oppstod. Det er flere ting som tyder på at trusselen østfra mot Trondenes oppstod i første halvdel av 1300-tallet, og dette betinger altså at kirken er oppført tidligere enn dette. Om så var tilfellet vet vi at store byggere ble utført på kirkebygget på slutten av 1300-tallet og i første halvdel av 1400-tallet, da den nåværende takkonstruksjonen i kirken ble oppført. Det ville dermed ha vært naturlig i forbindelse med disse arbeidene å implementere en del forsvarstiltak som eksempelvis muligheten for skyttergallerier oppe ved murkronen, noe som ikke er gjort.

Å bygge eller ombygge Trondenes kirke til en forsvarskirke har ikke bare vært et alternativ til å befeste kirkegårdsmuren, men også et supplement slik at vi har fått kombinasjonen av ringmursbefestning og enkelthusbefestning. En forsvarskirke innenfor kirkegårdsmuren ville gitt forsvarerne en mulighet til å fortsette et aktivt forsvar selv om kirkegårdsmuren hadde blitt stormet. Skyttergallerier på kirken ville dessuten gjort at man har hatt muligheten til å beskytte området på utsiden av kirkegårdsmuren. Slik kirken fremstår i dag er det imidlertid lite sannsynlig at man har hatt en forsvarsfunksjon i tankene.

De andre bygningene på Trondenes

Også de andre middelalderkulturminnene på Trondenes kan kaste lys over den tilsynelatende befestede kirkegårdsmuren. Den mulige middelalderkjelleren ligger utenfor kirkegården. Kjelleren kan være benyttet i innsamling av tiende og andre avgifter. Disse avgiftene har vært betydelige, og av stor viktighet. Det er dermed merkelig at den bevarte kjelleren ikke er anlagt innenfor det området som er beskyttet av kirkegårdsmuren, eller flyttet hit dersom kjelleren allerede var anlagt før kirkegårdsmuren ble bygget. Nyere graver inne på kirkegården tyder på at det er så dypt ned til grunnfjellet at man har hatt muligheten til å anlegge slike kjellere her.

De profane bygningene på prestegården har slik de er anlagt vært et betydelig hinder for forsvarerne. Et sentralt prinsipp for befestninger er at de må ha fritt forterreng, det vil si at en angriper ikke må ha strukturer som han kan ta dekning bak for derfra å bruke sine skyte- eller kastevåpen mot forsvarerne eller forsvarsverkene. Dette prinsippet er så viktig at man i Bergen rev Olav Kyrre sin kristkirke i 1530 fordi den lå for nærme kongsgården (Ersland 2000:84). De profane bygningene på Trondenes har i middelalderen ligget så nært inntil kirken og kirkegårdsmuren at en angriper har hatt muligheten til å bruke dem til dekning. Ved et angrep ville forsvarerne antakeligvis satt fyr på disse profane bygningene, men siden de mest sannsynlig var steinbygninger ville dette hatt begrenset virkning. Det virker da mer fornuftig å bygge eller flytte bygningene innenfor det befestede området. På denne måten ville de profane bygningene hatt et vern mot angrep samtidig som de ikke ville gitt en angriper noen form for dekningsmuligheter.

En aktuell problemstilling i forbindelse med de profane middelalderbygningene på Trondenes er om ikke disse var bygget med forsvarsinnretninger, altså som enkelthusbefestninger på lik linje med hva som antas å være tilfellet med steinhuset på prestegården på Gran (Gjesvold 1999:28). Sammen med kirkegårdsmuren ville et slikt befestet steinhus på Trondenes utgjort et langt mer funksjonelt anlegg enn en befestet kirkegårdsmur alene. Med høytsittende innganger, fravær av vinduer i første etasje og

Figur 13. Steinhuset på Gran. Foto: IS.

ellers kun små skyteskår lignende lysåpninger, ville en slik enkelthusbefestning utgjort en betydelig hinder selv med en forsvarsstyrke på bare 10-20 mann. Kirkegårdsmurens rolle ville vært å få et slikt anlegg til å se enda sterkere ut enn hva det i realiteten var, samt å gi beskyttelse til eiendeler og husdyr. Vi ser fra Sverige at flere kirker hadde frittstående, befestede steintårn i nærheten (Johansson 1993:67). Også søsterkirkene på Gran på Hadeland har et steinhus på

kirkegården (Ekroll 1997:186). Dette har ført til at enkelte har betraktet disse kirkene som befestede kirker. Et annet forbilde fra Norge ville vært Erkebispegården og Nidaros domkirke som var omgitt av en høy mur med en overbygning av tre (Reed 1995:6). Levningene på Trondenes består av murverk i kalkbruk, og den anonyme innberetningen til biskop Gunnerus fra 1744 forteller om funn av kleberstein, slik at det er sannsynlig at det var murte bygninger som sto her.

Til tross for at et befestet steinhus på prestegården hadde utgjort en langt bedre befestning enn kirkegårdsmuren er det likevel lite sannsynlig at dette var tilfellet på Trondenes. Ser vi på sakristiet på kirken finner vi at dette er bygget veldig solid, med murt takkonstruksjon, kun en inngang, jerndør og flere reposerier. Dette vitner om at sakristiet har fungert som oppbevaringsrom for kostbarheter knyttet til kirken og sognet, og at det kanskje også kan ha vært tiltenkt en rolle som et tilfluktsrom for kortere perioder (se kapittel 4). Hadde man hatt en befestet bygning like i nærheten som var kontinuerlig bemannet ville dette ha vært et bedre alternativ enn sakristiet. Det faktum at vi har et så sikkert oppbevaringsrom i kirken som sakristiet taler derfor imot at noen av de profane bygningene på Trondenes var befestet. Har det stått et befestet steinhus på Trondenes er det dessuten mest sannsynlig at dette har vært den eneste profane steinbygningen på stedet. Ett stort, sterkt steinhus har vært bedre enn tre mindre, befestede steinhus. Det faktum at vi har rester etter to atskilte bygninger og beretninger om at det har vært flere bygninger på prestegården taler altså imot en slik hypotese.

Fortifikatorisk verdi – Oppsummering

Som vi ser har kirkegårdsmuren ved Trondenes kirke en rekke graverende svakheter som befestning. Det største spørsmålet er om muren har vært høy rundt hele kirken. Det er merkelig at muren i nordøst er så høy som 3 meter, mens den bare er rundt 1,5 meter høy på de andre sidene. Muren kan ha vært 3-5 meter høy rundt hele kirkegården, men den smale bredden på murrestene som ble avdekket i nord og mangel på spor etter forband i tårnene taler imot dette. Vi vet at Vardøhus hadde brystvern av tre oppe på murene i 1594, og det samme kan ha vært tilfellet på Trondenes (Bratrein 2002:180). Det er i så fall besynderlig at man har helmur på enkelte steder og trepalisade på andre deler av muren. Vi har heller ikke spor, verken av arkeologisk art eller når det gjelder tradisjon som tilsier at det har vært noen trepalisade på Trondenes. All tvil til tross, har kirkegårdsmuren vært kortere enn den er i dag, noe feltundersøkelsen tyder på, og 3-5 meter høy i hele sin lengde, ville den ha vært til hindring for en angriper. De to tårnene har imidlertid nær sagt ingen

fortifikatorisk betydning. De er også en dårlig løsning som utkikkspunkter eller vaktårn. Til dette er tårnene for små. Vi må imidlertid også her ta forbehold om at tårnene kan ha hatt overbygninger i tre.

En befestet kirke ville ha utgjort et langt sterkere og bedre forsvarsverk enn den befestede kirkegårdsmuren på Trondenes. Det faktum at de profane bygningene på Trondenes ikke er anlagt innenfor det befestede området, men i stedet forholdsvis nært inntil på utsiden understreker at kirkegårdsmuren på Trondenes må ha vært en svak befestning i middelalderen, selv stilt ovenfor mindre angripende styrker. Det er heller ingenting som tyder på at disse profane bygningene har vært befestet, og at kirkegårdsmuren har utgjort en del av et større forsvarsverk. Det virker altså samlet sett som om kirkegårdsmuren på Trondenes ikke har vært noen befestning eller del av noen befestning. Spørsmålet blir da hvilken annen funksjon muren kan ha hatt. Høyden i nordøst og de to tårnene gir den tross alt et klart militært preg.

SYMBOLIKK SOM EN ALTERNATIV HOVEDFUNKSJON

Større og mer kompliserte samfunn fører til spesialisering av funksjoner i yrker og soner eller områder med spesialisert virksomhet som for eksempel produksjonsplasser, handelsplasser og kultsentre. Dette medfører i mange tilfeller også krigersentre som innbefatter bosted for soldater, treningsområder, lagerfunksjoner og våpenproduksjon (Hill og Wilemann 2002:52). I middelalderen eksisterte disse krigersentrene i form av offensive befestninger, *borger*, som kontrollerte omlandet ved hjelp av våpenmakt. Slike sentre kunne imidlertid bli tillagt en videre mening i form av å bli statussymboler og maktsymboler. Vi fikk et samspill mellom funksjon, morfologi og symbolikk. Funksjonelle krav om beskyttelse, adgangskontroll og mulighet til å kontrollere de nære omgivelsene førte til en morfologi med murer, tårn og solide porter, som i neste omgang førte med seg symbolske elementer som uttrykker makt og status (Mogren 1998:42).

Middelalderens befestninger var altså ikke bare viktige gjennom sin funksjon som tilfluktssteder eller midler for fysisk kontroll over områder. De var også viktige som symboler på makt, militær styrke, samt vilje og evne til bruk av militær makt (Eriksson 1995:161ff). De funksjonelle kravene tvang som nevnt frem en del fysiske attributter som ble betegnende for befestningene, som for eksempel tårn og murer. Ved å kopiere disse attributtene over i andre sammenhenger kopierte man også status og makt inn i disse

sammenhengene. Et eksempel på dette er motiver av befestninger på middelaldermynter og i byvåpen (Trætteberg 1967). Et annet er bruken av krenelering og tårn på bygninger helt frem til i dag. Bygging av befestninger viste et samfunns eller en gruppes styrke (økonomisk, militært, sosialt), både med tanke på andre samfunns- eller gruppe-medlemmer, og med tanke på fremmede. Både jernalderens bygdeborger og middelalderbefestningene kan sees i lys av dette synet, altså som multi-funksjonelle konstruksjoner som i utgangspunktet tok form fra et militært utgangspunkt, men innehadde en mye større sosial og kulturell mening (Hill og Wilemann 2002:52).

Deceptiontaktikk

Det er hovedsakelig tre reaksjoner på et væpnet angrep foruten å overgi seg, nemlig å flykte, gjemme seg eller forsvare seg (Hill og Wilemann 2002:51). Befestninger er en av flere måter å forsvare seg på. På samme måte som det er tre reaksjoner på et væpnet angrep, er det tre tilsvarende strategier for å *unngå* væpnet angrep på. Den første er å være utenfor rekkevidde for angrepet slik at angrepet ikke vil berøre deg. Dette er en strategi som ble benyttet av Stalin på 1930-tallet da man i Sovjetunionen flyttet mye av den industrien som var viktig for landets militære kapasitet øst for Ural. Dette førte til at tyskerne under andre verdenskrig ikke kunne bombe den sovjetiske krigsindustrien. Den andre måten er å gjemme seg eller bli usynlig. Dette er en strategi benyttet av motstandsfolk i okkuperte områder, sabotører og terrorister. Den tredje er å ha større militær kapasitet enn en angriper, og slik kunne avskrekke en potensiell fiende fra å angripe, og er en velkjent strategi benyttet til alle tider.

Et alternativ til denne siste strategien er å påvirke en fiende til å tro at man har stor forsvarsevne uten at man virkelig trenger å ha det. Dette har vært et grep som har blitt benyttet av militære kommandanter helt siden Sun Tzu (Davis 2002). Det å påvirke en fiende til å tro at man har større kapasitet eller andre intensjoner enn man virkelig har, er en del av en krigføringsform som internasjonalt går under betegnelsen *deception*. Deception blir ofte oppfattet som en motstrategi til spionasje og rekognosering, og har i flere tilfeller opp gjennom historien vist seg å ha vært vellykket under kriger og konflikter (for eksempler, se Lloyd 1988).

Middelalderbefestningene hadde ikke bare en rent militær verdi, men var også en manifestasjon av makt. Symbolverdi kan forklare mange av de fortifikatorisk upraktiske drag mange befestninger hadde. Å plassere en befestning inne i en by er et slikt upraktisk

drag vi ser flere steder. Høytliggende terreng inntil middelalderbefestningene er en annen ulempe vi ser på flere anlegg (Lovén 1996:457). Slik var mange befestninger i like stor grad sosiale markører som reelle fortifikasjoner. I tillegg kan mange befestninger ha blitt bygget på bakgrunn av deception-taktikk (se eksemplet med Bodiam castle i kapittel 1). Mangel på økonomiske ressurser, kvalifisert personell til å bemanne befestningene, kompetanse eller rett og slett mangel på vilje, kan ha ført til at man i stedet for å bygge en sterk befestning har bygget en illusjon om en sterk befestning, for slik å inngi evne og vilje til å yte motstand mot en angriper. En ny hypotese om de svenske forsvarskirkene i Kalmarsund bygger på dette.

I Kalmarregionen i Sverige finner vi en konsentrasjon av befestede kirker med over 40 stykker. Spesielt er det mange forsvarskirker som er bygget. Typisk for disse er at de har flere etasjer og/eller skyteskår og i noen tilfeller brystvern oppe på murkronen (Lovén 1996:357). Allerede på 1600-tallet oppstod det en teori om at disse kirkene var bygget med tanke på forsvar, da man mente at de var oppført eller ombygget i urolige tider og skulle fungere som tilfluktssted for sognefolket (Wienberg 2000:30). Kirkene i Kalmarsundområdet dateres oftest til perioden 1170-1250 ut fra stilistiske trekk og det behovet som oppsto for forsvar i forbindelse med de vendiske herjingene i dette tidsrommet.

De svenske forsvarskirkene i Kalmarsundområdet har imidlertid i den senere tid blitt tillagt en rolle som symbolske befestninger. De fortifikatoriske aspektene ved forsvarskirkene har i de siste 10-20 årene blitt nedtonet. I dag eksisterer det i følge Jes Wienberg (2000:36) tre hovedteorier omkring de svenske forsvarskirkene. Den første går ut på at de er bygget eller ombygget med tanke på forsvar. Den andre er at de er bygget og innredet for profane oppgaver som lagring av varer og innlosjering av omreisende handelsfolk. Vi vet at kirkene og kirkegårdene i middelalderen ble benyttet til mange profane formål, alt fra dyrking av korn til markeder (Wienberg 2000:38ff, Johansson 1993:11). Den tredje hovedteorien er ifølge Wienberg at de har sin form av rent symbolske grunner, ofte at de er etterligninger av kjente, historiske kirker i Midt-Østen.

Forskning har vist at forsvarskirkene i Kalmarregionen må ha vært svake befestninger. De fleste av dem er bygget uten graver og med flere innganger i bakkenivå (Wienberg 2000:36f). Det har dermed blitt enkelt å komme innpå inngangspartiene og murene med stormstiger, murbrekkere eller annet beleiringsutstyr. Man har også funnet at de skyteskårene som man finner i murene på forsvarskirkene er plassert slik at det var store

blindsoner. Dette svekker i stor grad forsvarskirkene som reelle befestninger, og har vært et av hovedpunktene til kritikerne av denne teorien. Tilhengerne av de andre teoriene har derimot hatt problemer med å forklare hvorfor kirkene har forsvarsinnretninger i det hele tatt.

Wienberg (2000:36f) har imidlertid presentert en interessant hypotese som kombinerer de tre teoriene rundt de svenske forsvarskirkene. Forsvarskirkene i Kalmarområdet kan ifølge Wienberg ha vært *kirker med et symbolsk forsvar* som innehadde ikke-kirkelige, men høyst profitiv funksjoner, som har gjort dem til ettertraktede mål for angrep og plyndring. Denne hypotesen forklarer hvorfor kirkene har hatt loft og morfologiske trekk som forbindes med befestninger. Man har altså ønsket å skape en illusjon om en sterk befestning uten at denne har vært reell.

En illusjon om en befestet kirke på Trondenes?

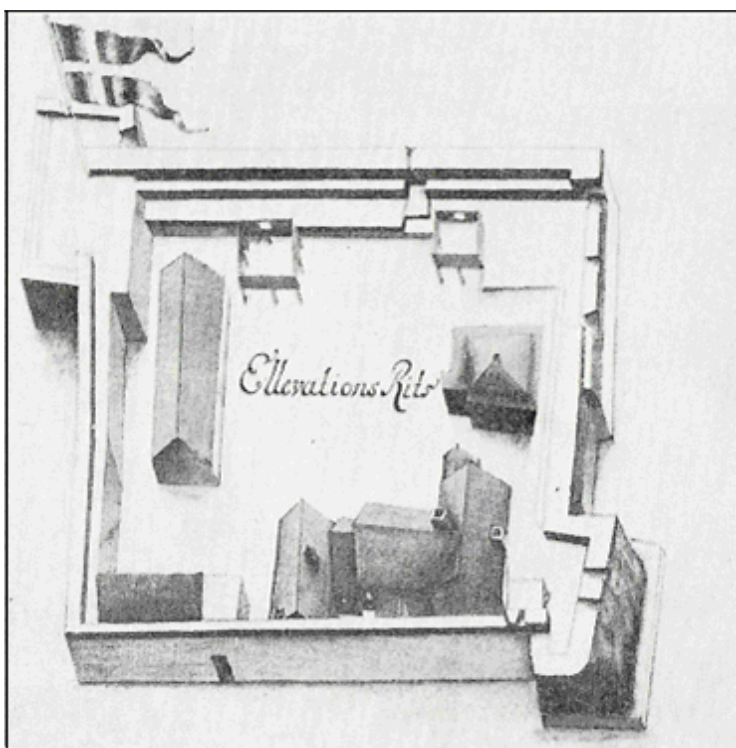
Vi ser flere fellestrekk mellom kirkene i Kalmarsundet og Trondenes kirke. I begge tilfeller har vi tilsynelatende dårlige forsvarsinnretninger, administrative og/eller økonomiske funksjoner og en reell trussel. Spørsmålet blir da om det samme kan ha vært formålet med kirkegårdsmuren på Trondenes som Wienberg mener forsvarsinntretningene ved kirkene i Kalmarsund hadde som formål, å avskrekke. Kan kirkegårdsmuren ha vært bygget for å fremstille kirken som sterkt befestet til tross for at den ikke var det? Det er flere ting som taler for dette. Vi må anta at det var handelsforbindelser mellom russerne ved Hvitehavet og Norge på tross av de stadige konfliktene. En rekke såkalte *russenavn* fra middelalderen langs kysten helt ned til Salten tyder på at man har hatt kontakt med russere også på fredelig vis (Bratrein 1977). I de nordre delene av Hålogaland er mange av disse russenavnene satt i sammenheng med plyndringstoktene, men vi har ingen kilder som tyder på at det forekom angrep så langt sør som til Salten. Dette kan tyde på fredelig samkvem, antakeligvis i form av handelsferder.

Vi vet også at konfliktene i middelalderen ikke var kontinuerlige. Både fra 1250 og fra 1326 har vi fredsavtaler mellom Norge og Novgorod som vi må anta ble fulgt opp av i hvert fall kortere fredsperioder. Det er også sannsynlig at det ble inngått nye tidsbegrensede fredstraktater mellom Norge og Novgorod senere i middelalderen slik det ble mellom Sverige og Novgorod. I slike fredsperioder er det ikke usannsynlig at handel mellom karelere og russere på den ene siden og nordmenn på den andre siden foregikk, og at russiske handel ekspedisjoner kom til Trondenesområdet eller seilte forbi Trondenes på

vei sørover. Disse russiske handelsreisende må ha observert den befestede kirkegårdsmuren på Trondenes ute fra Vågsfjorden, og vi må anta at de har rapportert sine observasjoner videre til myndighetene i Novgorod. Tar vi forbehold om at ingen russiske handelsreisende seilte forbi Trondenes har likevel andre handelsreisende seilt forbi, og vi må regne med at Novgorod også på denne måten kan ha fått kjennskap til at kirken på Trondenes *var befestet*.

I denne sammenheng er det flere momenter som er av interesse. Den høyeste delen av kirkegårdsmuren i nordøst er vendt ut mot Vågsfjorden. Det samme gjelder de to tårnene og den lave muren i øst som forbinder dem. Ute fra Vågsfjorden virker de to tårnene og den lave muren langt høyere enn de i realiteten er. Grunnen til dette er at de ligger på en forhøyning i terrenget. Dette får det ute fra havet i øst til å virke som om kirken er omgitt av en høy mur, mens den høye muren i realiteten kun er å finne i nordøst.

Det kan også være nyttig å se noe nærmere på Vardøhus. Det eldste Vardøhus var et firkantet anlegg på 30x40 meter med murer som var om lag 4 meter høye (Bratrein 2002:179). Høyden på murene på Vardøhus er rimelig sammenfallende med den høyeste delen av kirkegårdsmuren på Trondenes. Størrelsen på anlegget er heller ikke så ulikt det området vi må anta at kirkegårdsmuren på Trondenes omfattet. Det er ikke urimelig at

Figur 14. Vardøhus oppmålt av Michael Sundt i 1731 (Willoch 1960)

Vardøhus ble betegnet som en sterk befestning av russerne som kom sjøveien for å angripe Finmark og Hålogaland. Kanskje også som en fryktinngytende befestning om den var base for en leidangsflåte. Det vil derfor ha vært et taktisk lurt trekk av byggherrene på Trondenes å anlegge kirkegårdsmuren slik at de hadde visse fellestrekk med Vardøhus. Handelsmenn som rapporterte til Novgorod ville

sannsynligvis kunne fortelle at det på Trondenes var en befestning lik Vardøhus, men med tårn i tillegg, noe Vardøhus antakeligvis ikke hadde så tidlig som på 1300-tallet.

Russerne hadde dårlig erfaring med erobringforsøk på svenske murte befestninger i Finland og Karelen (Sundberg 1999). Vi må også ta med i beregningen at plyndringstokter av den art som man opplevde i Hålogaland og Finnmark i middelalderen bevisst unngikk konfrontasjoner med fiendtlige militære styrker og da i særdeleshet befestninger (se kapittel 2).

Når kirkegårdsmuren muligens er bygget så sent som på slutten av 1300-tallet eller i første halvdel av 1400-tallet, 80-100 år etter trusselen oppsto, kan dette ha sammenheng med at man hadde andre måter å avskrekke en angriper på før dette. Hvis hypotesen om at kirkens skip har stått uten tak og med bare halvferdige vegger mellom første halvdel av 1300-tallet og 1430-tallet er riktig, har denne delen av kirkebygget hatt en befestningslignende fremtoning (se Eide 2005: Under utgivelse). Det er da meget mulig at kirkegårdsmuren ble bygget for å avskrekke fiender fra å angripe kirken da kirkeskipet mistet sin befestningslignende fremtoning på starten av 1400-tallet.

SAMMENDRAG

Kirkegårdsmuren på Trondenes virker å ha gitt et svakt vern mot angrep. Grunnprinsippet ved middelalderens befestninger var at forsvarerne skulle komme høyere opp enn angriperne, slik at angriperne ikke kunne ramme forsvarerne med stikk- eller huggvåpen samtidig som forsvarerne hadde dekning mot angripernes skytevåpen. Lav mur på de fleste sidene og mangel på grav opphevet høydefordelen på Trondenes. Dette sammen med små tårn bidro til at kirkegårdsmuren må ha vært svak, selv stilt ovenfor mindre angripende enheter. Helt uten forsvarsevne har den imidlertid ikke vært, og vi må ta forbehold om at vi ikke helt kan avvise muligheten for at muren har vært høyere eller hatt trepalisader i tillegg, selv om dette virker usannsynlig.

Vi ser ut fra blant annet avbildninger fra middelalderen og skriftlige kilder at vanlige kirkegårdsmurer ble benyttet som forsvarsmurer i regulære slag (Fischer 1951:207ff, Lange 1987). I disse tilfellene var det imidlertid snakk om relativt store militære avdelinger, og i slike operasjoner ga kirkegårdsmurene en viss beskyttelse. En større forsvarsstyrke kunne bemanne hele murens lengde effektivt, noe som i stor grad eliminerte behovet for forflytninger. Noen større forsvarsstyrke enn befolkningen på Trondenes kan

vi ikke anta har vært tilgjengelig for et forsvar av kirken. Vi har ingen arkeologiske funn eller skriftlige kilder som beretter om at en regulær militær styrke var forlagt på Trondenes.

En mindre forsvarsstyrke ville ha mistet fordelene kirkegårdsmuren på Trondenes ga, siden forsvarerne da har blitt nødt til å forflytte seg for å forsvare de delene av muren som til enhver tid var truet. Selv en mindre angripende styrke har trygt utenfor forsvarernes rekkevidde hatt muligheten til å forflytte seg på utsiden av kirkegårdsmuren, og endret trusselretning. På denne måten har forsvarerne blitt tvunget til å forflytte seg. Under en slik forflytning ville forsvarerne vært sårbare for piler fra fiendtlige bueskyttere da kirkegårdsmuren ikke har beskyttet dem i nord og i øst, muligens heller ikke i vest og i sør.

Det faktum at kirken mangler fortifikatoriske innretninger til tross for at den ble bygget, eller i hvert fall ombygget, i en periode med angrep på Finnmark og Hålogaland gjør at synet på kirkegårdsmuren på Trondenes som en befestet kirkegårdsmur blir ytterligere svekket. Når også de profane bygningene virker å være bygget uten forsvarsinnretninger, og dessuten er anlagt utenfor det befestede området, svekker også dette oppfatningen av kirkegårdsmuren på Trondenes som en befestning.

Hovedgrunnen til at kirkegårdsmuren på Trondenes fikk sin spesielle utforming var i stedet for å lage en illusjon om en sterkt befestet kirke. Det faktum at alle de fortifikatoriske trekkene ved kirkegårdsmuren er å finne på de sidene som vender ut mot Vågsfjorden, og som dermed er synlige for sjøfarere, både de med fredelige og ufredelige hensikter, tyder på dette. Når kirkegårdsmurens fortifikatoriske trekk i tillegg tilsynelatende er identiske med trekk man finner på befestninger som må ha blitt ansett å være sterke av russerne og karelerne sett i lys av den typen operasjoner de gjennomførte, understreker det at man ønsket at kirken skulle fremstå som sterkt befestet.

Sett i forhold til det som ble lagt i begrepet *å befeste* innledningsvis, kan vi ikke kalle kirkegårdsmuren på Trondenes for befestet. Hovedfunksjonen til kirkegårdsmuren var ikke fysisk å beskytte kirken eller lokalbefolkningen på Trondenes mot angrep, men antakeligvis heller å avskrekke fiender fra å angripe. Begrepet *befestet kirkegårdsmur* eller *befestet kirke* kan derfor ikke benyttes om kirkegårdsmuren på Trondenes.

KAPITTEL 5

EN ILLUSJON OM EN BEFESTET KIRKE

Nordre del av Hålogaland og Finnmark var et *frontierområde* og et konfliktområde gjennom mye av middelalderen. Store deler av Nordkalotten besto av områder som verken var fast bebodd eller var under territoriell kontroll av større stater. Grensene mellom statene var altså ikke fastlagt, og konkurransen om ressurser og territorium førte i Finnmark til væpnede konflikter mellom Norge på den ene siden og karelerne og Novgorod på den andre. Den katolske kirken deltok aktivt i konkurransen om ressursene på Nordkalotten, i hvert fall fra starten av 1300-tallet. Kirken hadde god fortjeneste på eksportfisket og støttet derfor opp under den norske kolonisasjonen av Finnmark. Dermed ble kirken et mål for angrep fra karelsk/russisk side. På 1300-tallet engasjerte Novgorod seg mer aktivt, noe som førte til at konflikten eskalerte. Den katolske kirkens fremste brohode i nord var Trondenes, hvor det både lå en imponerende kirke med stor symbolsk verdi og et administrativt og økonomisk sentrum for et stort og innbringende kirkesogn. Dette må ha gjort Trondenes til et av de viktigste målene for karelske/russiske angrep. Likevel har vi ingen opplysninger om at Trondenes har blitt angrepet.

MANNSKAPSGRUNNLAGET

En befestet kirkegårdsmur til forsvar av kirken ville krevd en relativt stor styrke. De bevarte murene fra middelalderens kirkegårdsmur er totalt 45 meter lange og dekker kirkens øst- og nordøstside. Anslår vi ut ifra dette at den totale lengden på kirkegårdsmuren var fire ganger så lang, vil vi få en kirkegårdsmur på totalt 180 meter. Regner vi en forsvarer for hver andre meter blir dette oppunder 100 mann. En så stor styrke må i så tilfellet ha vært basert på mobilisering av lokalbefolkningen. Når vi anslår den totale leidangsstyrken for nordre del av Hålogaland til 400-450 mann (se kapittel 2), må det ha vært et problem å reise så mange våpenføre menn fra nærområdene til et forsvar av kirken. Av den mannlige befolkningen i Trondenesområdet må vi dessuten anta at en stor andel var beskjeftiget med tjeneste i leidangsflåten i urolige tider, siden befolkningen i nord ikke fikk dra til Bergen men måtte dra på kjøpstevne i Vågan i stedet (NGL.III, nr.93/101). Det samme pålegget som forbød mennene i Hålogaland å dra til Bergen vitner

også om at nettopp dette skjedde. Også Querinis beretning fra Røst i 1432 forteller om nordnorsk jektefart sørover, noe som ytterligere må ha svekket mannskapsgrunnlaget i Trondenesområdet (Lysaker 1978:100). Flere av mennene kan også ha vært ute på fiske og dermed vært vanskelig å mobilisere til forsvar av kirken. Dermed har det nødvendige lokale mannskapsgrunnlaget for å forsvare kirken i stor grad ikke vært til stede. Innbyggerne i Harstadorrådet kan dessuten ha hatt et alternativt tilfluktssted.

I Harstadbotn 4 kilometer sør for Trondenes ligger det en udatert bygdeborg på en liten fjelltopp med bratte fjellsider på alle kanter unntatt i nord hvor det går an å se restene etter en mur (figur 4). Denne bygdeborgen har de fordelene framfor kirkegårdsmuren på Trondenes at den antakeligvis ikke har gitt så gode muligheter for en fiende til å skyte inn på befestet område, samtidig som den har gitt forsvarerne gode muligheter for et aktivt forsvar på grunn av høydefordelen. Vanntilgangen har dessuten vært stabil siden det er to vannreservoarer oppe på plataet. På Trondenes ville det ha vært angriper som hadde bestemt hvor angrepet skulle ha skjedd, mens det på bygdeborgen kun ville ha vært på nordsiden man har hatt mulighet til å angripe, og her kunne man konsentrert både forsvarstiltak og forsvarere. Til tross for sin primitive fremtoning i forhold til kirkegårdsmuren på Trondenes, ville bygdeborgen ha utgjort et sterkere forsvarsanlegg enn kirkegårdsmuren og trengt langt færre menn for å føre et effektivt forsvar.

De norske bygdeborgene har tradisjonelt blitt datert til jernalderen, men flere bygdeborger har også blitt benyttet i middelalderen (Lind 2000:36). Også i Finland og Sverige har man benyttet bygdeborger i middelalderen. Novgorodske annaler beretter om flere herjinger fra Karelia og Novgorod inn i Finland hovedsakelig fra midten av 1000-tallet til ut i senmiddelalderen (Taavitsainen 1990:133). Innenfor grensene av dagens Finland finner vi 70 bygdeborger, og Juhani Rinne tolket i 1914 en rekke av de finske bygdeborgene som middelalderbefestninger (Taavitsainen 1990:13, Lovén 1996:381). Jussi-Pekka Taavitsainen (1990) har funnet at nesten alle bygdeborgene i det indre av Finland sannsynligvis har vært anlagt, eller i det minste var i bruk, til ut på 1300-tallet. Fra bygdeborgen Tenhula i Hattula har man for eksempel C14-dateringer som indikerer bruk mellom 1260 og 1420. I tillegg har man funnmateriale som antyder eldre bruk og funn av en kanonkule som tyder på bruk etter 1420. Taavitsainen hevder at disse bygdeborgene sto seg meget godt mot karelske angrep til langt ut på 1400-tallet, ettersom karelerne og russerne fortsatt ikke brukte tungt beleiringsartilleri i form av kastemaskiner, ballistaer eller kanoner. I følge Christian Lovén (1996:379f) er det også allment antatt at mange av

bygdeborgene i Sverige ble benyttet i middelalderen og nyere tid, noe Gråborg på Öland som ble tatt i bruk av allmuen så sent som i 1677 indikerer.

Bygdeborgen i Harstadbotn lå sentralt til i forhold til middelalderbebyggelsen i området. Det er mulig at bygdeborgen har hatt *tradisjon* som tilfluktssted i urolige tider fra jernalderen. Selv om bygdeborgen i Harstadbotn er en befestning fra jernalderen betyr dette altså ikke at den ikke også kan ha vært benyttet i middelalderen. All den tid bygdeborgen i Harstadbotn ikke er undersøkt er det imidlertid vanskelig å si noe sikkert om dette.

I tillegg til å benytte seg av bygdeborgen i Harstadbotn må det ha vært et aktuelt alternativ for den gjenværende lokalbefolkningen å flykte hvis de ble angrepet. Vardeordningen ser ut fra en analyse av stedsnavn ut til å ha vært godt utbygget i området mellom Trondenes og Lyngen, og ville kunne gitt forvarsel om angrep (Ersland og Holm 2000:58f). Siden befolkningen i stor grad livnærte seg ved fiske, var de ikke like avhengig av jorda som andre steder. Med noe forvarsel har de hatt mulighet enten til å gjemme seg andre steder på Hinnøya, eller flykte lengre sørover langs kysten. Da har de hatt muligheten til å ta med seg det aller nødvendigste og berget båtene sine, som vi må anta var viktige for å overleve langs med kysten. Kirkeorganisasjonen har ikke hatt noen mulighet til å pålegge befolkningen på Trondenes å forsvare kirken. Denne plikten var det kun kongen som hadde gjennom leidangsordningen og det er ikke kjent at kirken hadde noen tilsvarende forordning.

Alternativet ble da å forsvare kirkestedet med leieknekter. De militære styrkene i høy- og senmiddelalderen besto i stor grad av leieknekter, altså væpnede svenner eller leietropper. Det var imidlertid flere begrensninger rent juridisk når det gjaldt leieknekter. For de geistliges vedkommende regulerte sættargjerda i Tønsberg retten til å holde væpnede svenner (Ersland 2000:109). Ifølge denne hadde erkebiskopen rett til å holde 100 menn og biskopene 40 menn frie fra skatt og krigstjeneste (Blom 1967:265). Setesveinene var gjennom ed knyttet til biskopene. Deres tjeneste kunne være av både militær og administrativ karakter (Opsahl 1991). Blant setesveinenes administrative funksjoner var innkreving av landskyld og tiende sentrale oppgaver (Lysaker 1978:100). Biskopene var de eneste geistlige som kunne holde leieknekter. Medlemmene i domkapitlene hadde altså ikke noen slik rett. Domkapitlet i Nidaros hadde rike sognekall i Hålogaland som prebender og det er imidlertid ikke utenkelig at erkebiskopens setesveiner også ivaretok deres interesser (Lysaker 1978:100).

Setesveinene var først og fremst erkebiskopens lokale representanter rundt om i de distriktene erkebiskopen hadde store økonomiske interesser. Setesveinene satt derfor spredt rundt om og de har vært vanskelig å mobilisere til forsvar av en bestemt bygd (Ersland 2000:137). Et bevart regnskap fra 1533 forteller imidlertid at fem setesveiner hadde tilhold på Trondenes, men her er det nok snakk om Trondenes i en videre betydning og ikke selve kirkestedet Trondenes (Lysaker 1978:99). Hadde likevel fem av setesveinene hatt tilhold på kirkestedet Trondenes hadde dette, til tross for at også setesveinene antakeligvis hadde sine tjenere, blitt en alt for liten styrke til å forsvare kirkegårdsmuren. Selv et befestet steinhus eller en befestet kirke kunne blitt vanskelig for setesveinene å forsvare, selv om de alle fem sammen kunne mobilisere til forsvar av kirkestedet.

Mulighetene til å forsvare kirkestedet har som vi har sett vært begrenset, og her finner vi antakeligvis en av hovedårsakene til at man valgte å fremstille kirkestedet Trondenes som befestet i stedet for å bygge en reell befestning. Den katolske kirkens grunnleggende pasifistiske holdning til bruk av voldsmakt kan være en annen. Til tross for at kirkeorganisasjonen involverte seg aktivt i krigerske aktiviteter som korstog, ser vi utover i senmiddelalderen at kirken også begynte å ta avstand fra bruk av voldsmakt i religionens tjeneste (Christiansen 1980). Rent geografisk lå dessuten Trondenes helt i utkanten av det området som ble truet østfra i senmiddelalderen. Med en operativ leidangsflåte og en, muligens to, operative befestninger mellom kirkestedet og trusselen, har man ikke ansett det som hensiktsmessig å bygge en sterk kirkebefestning på Trondenes. Løsningen for byggherren på Trondenes har dermed vært å fremstille kirken som sterkt befestet, og dermed avskrekket angrep. Denne taktikken virker å ha fungert i og med at vi ikke har opplysninger om angrep på Trondenes. Kirkestedet har vært så viktig i høy- og senmiddelalderen at et angrep på Trondenes ville ha satt spor etter seg i det skriftlige kildematerialet, spesielt når vi ser at et angrep på en av annekskirkene, Lenvik, er nevnt i de islandske annalene.

KIRKEGÅRDSMUREN I LOKALMILJØET

Befestninger kan ifølge krigshistorikeren John Keegan (1994:193ff) deles inn i tre kategorier med tanke på funksjon. Den første kategorien er offensive befestninger bygget for å kontrollere et større eller mindre territorium. Disse befestningene blir gjerne omtalt som borger da de oftest også har residentielle funksjoner (se kapittel 1). Borgene var ikke bare viktige elementer i ervervelsen av nytt territorium, men ble også bygget innenlands

for å konsolidere de styrendes stilling ovenfor interne motstandere (Bradbury 1992:52f). I tillegg kunne borgene ha administrative, sosiale og symbolske *underfunksjoner* som alle inngikk som elementer i kontrollen av omlandet. Skansen i Tromsø og Vardøhus virker å ha hatt denne funksjonen. Den andre kategorien befestninger er anlegg bygget med rent defensive formål, altså bygget av en gruppe for at denne skal kunne forsvare seg mot et angrep. Den tredje kategorien er ifølge Keegan befestninger bygget for å forhindre eller regulere adgangen til et større område. Et nærliggende eksempel her er Danevirke.

Siden den befestede kirkegårdsmuren ikke var bygget for å beherske omlandet på samme måte som Skansen og Vardøhus har det heller ikke vært viktig at lokalbefolkningen på Trondenes har ansett festningsverkene som sterke. Kirken har ikke ansett lokalbefolkningen på Trondenes eller befolkningen ellers i sognet som noen trussel. Det har vært russiske/karelske plyndringstokter som har utgjort trusselen og som kirkegårdsmuren var myntet på. Dette har ført til at de *imponerende festningsverkene* har blitt anlagt på sjøsiden, altså den retningen man regnet med at *den befestede kirkegårdsmuren* ville bli observert fra av fremmede.

EN VELLYKKET ILLUSJON

Illusjonen om en befestet kirke på Trondenes virker som nevnt å ha vært vellykket. Vi har ikke noe kildebelegg for at kirken ble angrepet i middelalderen. En bukt på Trondenes med navnet Russevika har ofte blitt tatt til inntekt for at Trondenes må ha blitt angrepet, men ettersom vi har russenavn helt ned til Salten, kan disse navnene antakelig også settes i forbindelse med russiske handelsmenn.

En interessant faktum i denne sammenheng er at mange av de forfatterne som har nevnt kirkegårdsmuren i verker eller artikler som omhandler Trondenes kirke, har oppfattet kirkegårdsmuren som en sterk befestning. Mange av disse har også hatt sjansen til å studere muren på nært hold. Hvis kirkegårdsmuren har klart å overbevise disse om at kirken var sterkt befestet er det langt i fra usannsynlig at også russiske og karelske angripere i middelalderen ble overbevist om det samme.

LITTERATURLISTE

- DN. : Diplomatarium Norvegicum.
- NGL. : Norges Gamle Love.
- Andresson, Hans
- 1995 Maktens landskap. I: Mogren, Mats og Jes Wienberg: *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Blom, Grethe A.
- 1967 *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Bradbury, Jim
- 1992 *The Medieval siege*. Boydell Press. Woodbridge.
- Bratrein, Håvard D.
- 1977 Russesagn i Nord-Norge. I: *Ottar nr 94/95*. Tromsø museum.
- Bratrein, Håvard D.
- 1989 *Karlsøy og Helgøy Bygdebok: folkeliv, næringsliv, samfunnsliv. Bind I. Fra steinalder til år 1700*. Karlsøy kommune, Hansnes.
- Bratrein, Håvard D. og Einar Niemi
- 1994 Inn i riket. Politisk og økonomisk integrasjon gjennom tusen år. I: Drivenes, Einar-Arne m.fl. (red.): *Nordnorsk kulturhistorie, Bind I. Det gjenstridige landet*. Gyldendal. Oslo.
- Bratrein, Håvard D.
- 1995 Bjarkøy og Finnmark. I: *Ottar 5*. Tromsø museum. Tromsø.
- Bratrein, Håvard D.
- 2002 Det eldste Vardøhus. I: *Håløygminne, nr 3*. Haalogaland historielag.
- Brice, Martin H.
- 1984 *Stronghold. A history of military architecture*. Batsford. London.
- Christiansen, Eric
- 1980 *The northern crusades. The Baltic and the Catholic frontier 1100-1525*. Macmillan. London.
- Coulson, Charles
- 1992 Some analysis of the castle Bodiam, East Sussex. I: Harper-Bill, Christopher og Ruth Harvey (red.): *Medieval Knighthood IV: Papers from the fifth Strawberry Hill Conference 1990*. Woodbridge. Boydell.

- Davis, John
 2002 Deception-Magic. I: *Military Review September-October*.
- Eide, Ole E.
 2005 Manuskript til artikkel under utgivelse i: *Trondarnes distriktsmuseums skriftserie*.
- Eilertsen, Turid Følling
 2001 *Talende murer. Nordnorske middelalderkirker*. Orkana forlag. Stamsund.
- Ekroll, Øystein
 1997 *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Samlaget. Oslo.
- Englund, Peter
 1997 *Brev fra nullpunktet. Historiske Essay*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Eriksson, Anna-Lena
 1995 *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Ersland, Geir A.. og Hilde Sandvik
 1999 *Norsk historie 1300-1625. Eit rike tek form*. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Ersland, Geir A..
 2000 Kongshird og leidangsbonde. I: Ersland, Geir Atle og Terje H. Holm: *Norsk Forsvarshistorie 1*. Eide forlag. Bergen.
- Fischer, Gerhard
 1951 *Norske kongeborger*. Gyldendal. Oslo.
- Gillingham, John og James C. Holt
 1984 *War and government in the middle ages*. Boydell Press. Cambridge.
- Gjerpe, Lars E.
 2000 *Storøya - hamarbispens hovedgård? Det middelalderske monumentalanlegget på Ringerike i en bygningshistorisk, økonomisk og administrativ sammenheng*. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Gjesvold, Per E.
 1999 *Fire steinkjellere i Hamar bispedømme. En undersøkelse av kjellernes bygningshistorie og funksjon*. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Gjessing, Guttorm
 1938 *Brev til Riksantikvar dr. Harry Fett datert Tromsø 24.februar 1938*. Riksantikvarens arkiv. Oslo.
- Gjessing, Guttorm

- 1938 *Brev til Riksantikvariatet datert Tromsø 31.oktober 1939*. Riksantikvarens arkiv. Oslo.
- Gjone, Erling
- 1951 Trondenes kirke restaurert. I: *Foreningen til norske minnesmerkers bevaring. Årsberetning for 1950*. Grøndahl & Søns boktrykkeri. Oslo.
- Gjone, Erling
- 1981 Trondenes kirke. Et ombyggingsarbeide i 1400-årene. I: *Foreningen til norske minnesmerkers bevaring. Årbok 1981*.
- Gren, Leif
- 1994 Petrified tears. Archaeology and communication through monuments. I: *Current Swedish archaeology, volum 2*. Swedish Archaeological Society. Stockholm.
- Gunnes, Erik
- 1995 *Norges Historie bind 2, Rikssamling og Kristning 800-1177*. J.W. Cappelens Forlag. Oslo.
- Hansen, Lars I.
- 1996 Interaction between Northern European sub-arctic societies during the Middle Ages. I: Rindal, Magnus (red.): *Two studies on the Middle Ages*. KULTs skriftserie 66. Oslo.
- Hansen, Lars I.
- 2003a Fredstraktaten mellom Norge og Novgorod av 1326. I: *Middelalderforum 1-2*. Oslo.
- Hansen, Lars I.
- 2003b Trondenes kannikegjeld. I: Imsen, Steinar (red.): *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537*. Tapir akademisk forlag. Trondheim.
- Hansen, Lars I. og Bjørnar Olsen
- 2004 *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademisk Forlag. Oslo
- Henriksen, Petter (hovedredaktør)
- 1995 *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*. Kunnskapsforlaget. Oslo.
- Hill, Paul og Julie Wileman
- 2002 *Landscapes of war. The archaeology of aggression and defence*. Tempus. Stroud.
- Hodder, Ian

1982 *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture.*
Cambridge University Press. Cambridge.

Hodder, Ian

1993 Material culture, symbolism and ideology. I: Prescott, Christopher og Bergljot Solberg: *Nordic TAG. Report from the third Nordic TAG conference 1990.* Historisk museum, Universitetet i Bergen. Bergen.

Holmsen, Andreas

1977 Finnskatt og nordmannskatt. I: Bergstad, Knut (red.): *Samenes og sameområdenes stilling rettslig belyst.* Universitetsforlaget. Oslo.

Johansen, Olav S.

1988 Vikingene lengst i nord. Håloygske høvdingesenter i Nord-Norge. I: Bekker-Nielsen, H. og H.F. Nielsen (red): *Beretning fra syvende tværfaglige vikingesymposium.* Højbjerg.

Johnsen, Oscar A.

1923 Finmarkens politiske historie : aktmæssig fremstillet. I: *Skrifter utgitt av Det norske videnskaps-akademi i Oslo. II, Hist-fil. Klasse, nr.3.* Dybwad. Kristiania.

Johansson, Jan

1993 *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka.* Kungl. vitterhets och antikvitets akademien. Stockholm.

Kasekamp, Andres

1990 Characteristics of Warfare in the times of Henry of Livonia and Balthasar Russow. I: *Lituanus vol.36, nr.1.* Chicago

Keegan, John

1994 *A history of warfare.* Pimlico. London.

Kjellberg, Joakim

1999 *Försvaret av Saxholmen. En medeltida borganläggning i Värmland.* Lunds Universitet. Arkeologiska institutionen. Lund.

Kårstad, Eirik

1981 Ødegarder og oppgangstid i Trondenes. Bosetningen i bygdene opp mot Malangen i senmiddelalderen. I: Hansen, Lars I. (red.): *Seinmiddelalder i norske bygder. Utvalgte emner fra Det nordiske ødegårdsprosjekts norske punktundersøkelser.* Universitetsforlaget. Oslo

- Lange, Johan
 1987 *Værn og våben i kirker og klostre*. Rhodos. København.
- Lidén, Hans-Emil
 1974 *Middelalderen bygger i stein*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Liepe, Lena
 2001 *Medieval stone churches of Northern Norway. The interpretation of architecture as a historical process*. Ravnetrykk nr. 25.
 Universitetsbiblioteket i Tromsø. Tromsø.
- Lind, Keth
 2000 Den gamle borgen Skansen. I: *Tromsøboka*. Tromsø.
- Lindkvist, Thomas
 2001 Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden, 1140-1500. I: Murry, Alan V. (red.): *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500*. Ashgate. Hampshire, England.
- Lloyd, Mark
 1988 *The art of Military Deception*. Leo Cooper. London.
- Lovén, Christian
 1996 *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm.
- Lysaker, Trygve
 1978 *Trondenes bygdebok*. Bygdeboknemnda. Harstad.
- Marstrander, Peter
 1916 *Trondenes kirke*. Haalogalands avdeling av foreningen til norske fortidsmindemerkens bevaring. Harstad.
- Mogren, Mats
 1998 *Den medeltida Landsbygdens Arkeologi och Borgväsendets arkeologi. Bildkompendium för medeltidsarkeologi ARK 111*. Lunds Universitet. Lund.
- Mowinckel, Rolf
 1928 Har vi hat fæstningskirker her i landet i middelalderen? I: *Norsk teologisk tidsskrift nr. 1-2*. Oslo.
- Munch, Jens Storm
 1977 *Rapport om befaring på Trondenes, Harstad, Troms, 2.11.1977. Brev til Riksantikvaren datert 16.11.1977*. Riksantikvarens arkiv.
- Munch, Gerd Stamsø
 1989 Kulturminner på Trondenes. I: *Tromsø museums skrifter 22*. Tromsø.

Nicholson, Helen

- 2003 *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe, 300-1500.*
Palgrave Macmillan. London.

Nicolaysen, Nicolay

- 1913 Trondenes kirke efter Norske fornlevninger. I: Ryjord, Nils: *Trondenes kirke.* Haalogalands avdeling av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Harstad.

Nordeide, Sæbjørg W.

- 2000 *Steinvikholm slott – på overgangen fra middelalder til nyere tid.* NIKU Temahefte 23. Trondheim.

Opsahl, Erik

- 1991 *Framveksten av herresvein-institusjonen og dens betydning for militærvesen, makforhold og sosial eliteutvikling i Norge ca. 1270-1390.* Universitetet i Oslo. Oslo.

Reed, Ian W.

- 1995 *Domkirkegården i Trondheim. En evaluering av arkeologiske interesser i området.* NIKU oppdragsmelding 13. Norsk institutt for kulturminneforskning. Trondheim.

Rommetveit, Ragnar

- 1972 *Språk, tanke og kommunikasjon. Ei innføring i språkpsykologi og psykolingvistikk.* Universitetsforlaget. Oslo.

Ryjord, Nils

- 1913 *Trondenes kirke.* Haalogalands avdeling av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Harstad.

Sagvolden, Andre W.

- 2003 *Korstogene til Øst-Baltikum tidlig I det 13. århundre. I: Middelalderforum 1-2.* Oslo.

Sigurðsson, Jón V.

- 1999 *Norsk historie 800-1300. Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt.* Det Norske Samlaget. Oslo.

Simonsen, Povl

- 1959 *Jordfunn fra Vardø. I: Vardøhus museums årbok 1959.* Vardø.

Simonsen, Povl og Karl E. Harr

- 1980 *Trondenes kirke.* Grafisk forum. Harstad.

Storm, Gustav

- 1888 *Islandske Annaler indtil 1578. Det Norske historiske Kildeskriftfonds skrifter, nr. 21.* Grøndahl. Christiania.

Storsletten, Ola

- 1998 *Trondenes kirkes tidligste bygningshistorie.* NIKU Fagrapport 008. Oslo

Sundberg, Ulf

- 1999 *Medeltidens svenska krig.* Hjalmarson & Högberg. Stockholm.

Sørgård, Inge E.

- 2005 *Rapport fra arkeologiske undersøkelser av kirkegårdsmuren ved Trondenes Kirke, Gårdsnummer 64, Harstad kommune, Troms Fylke, 13.9-15.9.2004.* Riksantikvaren.

Thompson, Alexander H.

- 1975 *Military architecture in medieval England.* EP publ. Wakefield.

Toy, Sidney

- 1955 *A history of fortification, from 3000 B.C. to A.D. 1700.* Heimen. London.

Trædal, Vidar

- 1998 *Tanker om Trondenes kirke. Bygningshistoriske spørsmål. I: Fortidsminneforeningen. Årbok 152.*

Trætteberg, Hallvard

- 1967 *Borg i segl, mynt og våpen.* Universitetsforlaget. Oslo.

Taavitsainen, Jussi-Pekka

- 1990 *Ancient hillforts of Finland. Problems of analysis, chronology and interpretation with special reference to the hillfort of Kuhmoinen.* Finska fornminnesföreningens tidskrift 94. Helsinki

Wallerström, Thomas

- 1995 *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi.* Almqvist & Wiksell. Stockholm.

Wienberg, Jes

- 2000 *Fæstninger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker. I: META, Medeltidsarkeologisk tidskrift 4, Lund.*

Willoch, G.I.

- 1960 *Vardøhus festning 650 år.* Generalinspektøren for Kystvernartilleriet.

Wolff, J.U.

1942 *Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads optegnelser i hans almanakk av 1750 om kirker i Nord-Norge med noter og anmerkninger.* Tromsø museum. Tromsø.